

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav politologie FF UK

Diplomová práce

Petr Tomka

**Pojem „demokratický socialismus“ v publicistických diskusích roku
1968**

**The Year 1968 and the Issue of „Democratic Socialism“ in Media
Discussions**

Plzeň 2010

vedoucí práce: PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D.

Na tomto místě bych rád poděkoval všem, kteří mi byli jakýmkoliv způsobem nápomocni při vzniku předložené práce. Jmenovitě chci poděkovat zvláště svému školiteli PhDr. Oldřichu Tůmovi, Ph.D. za jeho ochotu, trpělivost a celou řadu cenných rad a připomínek, bez nichž by tato práce jen stěží vznikla.

Největší dík však přísluší mé rodině a přítelkyni, a sice za podporu a péči, které mi po celou dobu studia poskytovaly, jakož i za jejich trpělivost, již se musely během tohoto období „obrnit“.

„Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.“

V Plzni dne 22. července 2010

.....

Petr Tomka

Anotace

Cílem této diplomové práce je analýza pojmu „demokratický socialismus“ z pohledu mediálních diskusí na stránkách soudobého tisku v průběhu „pražského jara“. Dobový termín „demokratický socialismus“ se zde vztahuje k problematice hledání možné nové podoby politického systému v okamžiku, kdy stávající komunistický režim se po dvaceti letech své existence nacházel ve vážné krizi, jež postihovala takřka všechny oblasti jeho fungování a vyústila nakonec až v pokus o jeho celkovou reformu během roku 1968. Politické myšlení „pražského jara“ je v práci rozděleno do tří základních skupin – reformní politici, komunističtí intelektuálové a zástupci nestranické veřejnosti, přičemž pomocí analýzy soudobého tisku se autor snaží zachytit jistý celkový pohled představitelů těchto tří proudů na smysl a podstatu probíhajících událostí a na tomto základě dokázat, že v jejich tehdejších úvahách o možném cíli politických reforem se skrývají vážné rozdíly se zřetelem k otázce míry demokratičnosti zamýšleného režimu „demokratického socialismu“.

Klíčová slova

Demokratický socialismus, demokracie, socialismus, pražské jaro, tisk, reforma, politický systém, soutěž o moc

Annotation

The aim of this thesis is to analyze the notion of „democratic socialism“ from the perspective of the media discussions on the pages of the contemporary press during the Prague Spring. The contemporary notion of „democratic socialism” relates here to the issue of searching of a possible new form of political system at the moment that the currently existing communist regime was finding itself in a deep crisis concerning almost all of its aspects and resulting eventually in the attempt of its overall reform in the year 1968. The political thought of Prague Spring is in this thesis divided into three main groups – reformist politicians, communist intellectuals and representatives of the non-party public, whereas by means of the analysis of the contemporary press the author tries to take a portrait of a certain general view of representatives of this three currents about the sense and substance of ongoing events and on the basis of the assessment of these factors consequently demonstrates that in their reflections on a

possible goal of the political reforms are found important differences with regard to the issue of democratic character of the intended regime of „democratic socialism“.

Keywords

Democratic socialism, democracy, socialism, Prague Spring, press, reform, political system, competition for power

Obsah

1. Úvod	7
1.1. Obsahové a metodologické vymezení práce	7
1.2. Analýza pramenné základny	12
2. Historické předpoklady „pražského jara“	19
3. Občanská společnost a „pražské jaro“	26
3.1. Úvodní poznámky	26
3.2. Rok 1968 a znovuzrození občanské společnosti	27
4. „Demokratický socialismus“ z pohledu reformních komunistických politiků	31
4.1. Úvodní poznámky	31
4.2. Oč dnes jde?	33
4.3. Akční program KSČ	39
4.4. Zveme vás ke spolupráci	44
5. „Demokratický socialismus“ a perspektiva reformních komunistických intelektuálů	48
5.1. Úvodní poznámky	48
5.2. Dějinná příležitost	51
5.3. Perspektivy modelu „demokratického socialismu“	56
5.4. Demokratizace nedovedená do důsledků	61
6. „Demokratický socialismus“ z pohledu nestraníků	64
6.1. Úvodní poznámky	64
6.2. Aktivita nepojmenovaných	67
6.3. Jaká demokracie?	71
6.4. Jiná alternativa	77
7. Závěrečné shrnutí	79
Seznam použitých pramenů a literatury	84

1. Úvod

1.1. Obsahové a metodologické vymezení práce

Je to mu již více než čtyřicet let, které uplynuly od doby, kdy tehdejší Československo bylo svědkem výrazného společenského procesu, jenž vešel do dějin pod názvem „pražské jaro“ a který byl tak bolestně ukončen příchodem cizích okupačních vojsk v srpnu roku 1968. Názory o hloubce a významu tohoto procesu, jeho obsahových stránkách, jakož i o jeho možném odkazu pro další generace se samozřejmě brzy staly předmětem zájmu a hojné diskuse¹, přičemž v tomto ohledu je nutné upozornit zvláště na některé důležité exilové příspěvky², avšak plně svobodný prostor pro zhodnocení „pražského jara“, opřený též o dostatečnou pramennou základnu, umožnil až listopad 1989 a následné proměny politické, ekonomické a sociální³.

Úkolem předkládané práce bude na tuto diskusi navázat a snad i částečně přispět k odpovědím na zásadní otázky, jak chápat události „pražského jara“ či zdali lze i dnes hovořit o jakémsi jeho odkazu, na který můžeme navazovat i v dnešních podmínkách. Domnívám se totiž, že jen pokračující bádání a diskuse nám umožní poznat, nakolik jsou tyto nedávné a intenzivně prožívané historické procesy stále přítomny ve vědomí současné společnosti, jejíž důkladnější pochopení je bez studia její minulosti zcela nemožné.

Diplomovou práci jsem nazval *Pojem „demokratický socialismus“ v publicistických diskusích roku 1968*. Bylo to totiž zvláště na stránkách denního tisku a různých společenských žurnálů, kde se hledaly cesty k přeměně dosavadní podoby

¹ V podstatě první vážnější spor o zhodnocení „pražského jara“ se rozhořel již v zimě roku 1968-1969 v průběhu diskuse o tzv. českém údělu mezi Milanem Kunderou a Václavem Havlem. Více k této diskusi viz např. HAVELKA, Miloš. První diskuse o tzv. normalizaci : polemika Václava Havla a Milana Kundery 1968-1969. In *Věda a Československo v období normalizace (1970-1975) : sborník z konference (Praha 21.-22. listopadu 2001)*. Praha : Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002, s. 35-53.

² Problematika „pražského jara“ byla v exilovém prostředí reflektována nejen ve formě vzpomínkových prací přímých účastníků soudobých událostí, ale i obecných příspěvků jak historického, tak politologického charakteru. Samostatnou kapitolu pak představovaly různé texty vyšlé na stránkách dvou nejvýznamnějších exilových periodik - *Listů* a *Svědectví*. Ze soudobé exilové literatury viz např. HEJZLAR, Z. - KUSIN, V. V. *Czechoslovakia, 1968-1969 : chronology, bibliography, annotation*. New York : Garland, 1975; LIEHM, Antonín J. *Generace*. Köln : Index, 1988; MLYNÁŘ, Zdeněk. *Československý pokus o reformu 1968 : analýza jeho teorie a praxe*. Köln : Index; Roma : Listy, 1975; SLÁDEČEK, Josef. *Osmádesátý*. Köln : Index, 1980; SVITÁK, Ivan. *The Czechoslovak Experiment 1968-1969*. New York : Columbia University Press, 1971; *Systémové změny : sborník*. Köln : Index, 1972.

³ Téma „pražského jara“, jeho zhodnocení a odkazu jsou samozřejmě předmětem nesčetné řady článků, statí, ale i mnoha knih, jejichž celkové zachycení a reflexe jdou zcela nad rámec předkládané práce, aniž by to však znamenalo, že v jejím průběhu nebude mnohokrát a v různých tematických souvislostech odkazováno na některé z mnoha textů týkajících se této problematiky.

poučkového režimu v politický systém „demokratického socialismu“ či „socialistické demokracie“. Oba tyto pojmy byly sice v průběhu pražského jara hojně užívány takřka všemi účastníky veřejné diskuse, avšak pod touto zdánlivou jednotou se skrývala celá řada různorodých představ a myšlenkových východisek, jejichž zachycení a detailní reflexe bude hlavním předmětem a cílem předkládané práce⁴.

Ta je založena na základním východisku, že události roku 1968 představují s ohledem na představy o nutných změnách politického systému mnohvrstevnou a různorodou problematiku, již nelze plně postihnout jen skrze vysvětlení, že se jednalo o snahu reformních komunistů o nápravu či jakési „zpytování minulosti“ tváří v tvář zrušné realitě stalinského režimu nastoleného v Československu po komunistickém nástupu k moci v únoru 1948.

Je nesporné, že tento proces byl zprvu iniciován a veden reformními komunisty jak přímo ve stranickém vedení, tak i v řadách ke komunismu se hlásících intelektuálů, nicméně v průběhu tohoto krátkého časového období se zároveň začaly vytvářet tendence k opětovnému budování základů občanské společnosti, jež byla tak silně narušena dvacetiletou vládou totalitního režimu. V rámci takto se emancipující občanské společnosti je samozřejmě možné vystopovat celou paletu různorodých představ a názorů. S ohledem na zde sledovanou publicistickou oblast je proto podstatné, že se v jejím rámci setkáme nejen s myšlenkami reformních komunistů, ale i celé řady nestraníků, jejichž podpora dosavadního politického režimu byla minimálně problematická a jejichž představy o hloubce, cíli a výsledné podobě systémových změn se v mnohém lišily od konceptů reformních komunistů. Články, úvahy a rozhovory zveřejněné na stránkách soudobého tisku v období od ledna do srpna roku 1968 – tedy v období tvořícím předmět zájmu této práce - proto představují důležité svědectví doby a zároveň neopominutelný nástroj pro analýzu jejího komplexního a složitého charakteru.

Struktura předkládané práce bude vycházet ze základního dělení snažícího se umístit různorodé představy, s nimiž jsme se mohli setkat na stránkách tehdejšího tisku,

⁴ Výstižně zachytil tuto skutečnost ve svých pamětech tehdejší šéfredaktor *Literárních novin* Milan Jungmann: „Dnes je to (*tzn. demokratický socialismus – pozn. autora*) pojem zdiskreditovaný, ale kdo onu dobu žil, nepřekvapí ho tento praktikismus. V Evropě rozdělené na dva stejně mohutné bloky v patové situaci to byl cíl, který se mohl stát široce podporovaným politickým programem.“ Srv. JUNGSMANN, Milan. *Literárky - můj osud : kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*. Brno : Atlantis, 1999, s. 263.

o podstatě reformy⁵ politického systému a výsledné podobě „demokratického socialismu“ do třech hlavních táborů. Jsem si plně vědom, že podobná členění představují vždy jen simplifikující nástroje nutné pro pochopení komplexní a složité sociální reality a že se v podstatě jedná o uměle konstruované pojmy – „ideálytypy“. Na druhé straně nám však jejich uplatnění nabízí vhodný prostředek pro zachycení různorodosti jednotlivých reformních představ, a tedy i účinnou obranu proti snahám zamlčovat existenci jednoho názorového pólu kvůli zvýraznění existence toho druhého.

Nejopatrněji se k podstatě reformy vyjadřovali vrcholní politikové, již byli chápáni jako jisté „tváře obrodného procesu“ (Alexander Dubček, Josef Smrkovský, František Kriegel, Čestmír Císař ad.). Jejich umírněné stanovisko je sice částečně vysvětlitelné skrze rostoucí nátlak jak ze strany Moskvy, tak i z řad postupně se formujícího tábora jejich vnitrostranických odpůrců, avšak v jejich tehdejších názorech, s nimiž jsme se samozřejmě mohli v hojně míře setkat též na stránkách soudobého tisku a jejichž jakési programové zachycení představoval Akční program KSČ z dubna 1968, se vedle toho skrývaly i důležité vnitřní limity, které výrazně předurčovaly jejich představy o směřování reformního procesu a možné výsledné podobě politického systému „demokratického socialismu“.

Druhou skupinu tvořili tzv. reformní komunističtí intelektuálové neboli skupina lidí, kteří v průběhu druhé světové války či po jejím skončení pevně přilnuli ke komunistickým ideálům a k nekritickému obdivování stalinského režimu v SSSR. Tito komunističtí intelektuálové, mezi které patřili např. Milan Kundera, Pavel Kohout či Karel Kosík, se po únoru 1948 aktivně podíleli na vytváření nového režimu s cílem vybudovat socialistické Československo v duchu komunistických představ, aniž by dokázali kriticky reflektovat pravý charakter tehdejšího režimu. Avšak již rok 1956 a s ním spojené odhalení tzv. „kultu osobnosti“ představovalo první vážnou trhlinou jejich dosavadní nekritické akceptace soudobé mocenské reality a praktického uplatňování komunistických ideálů a zároveň otevřelo cestu k jejich postupnému přerodu v aktivní zastánce nutnosti reformy celého společenského systému, a to v duchu jakési renesance a záchrany těch ideálů, se kterými zprvu vstupovali do komunistické strany a v jejichž možnou praktickou realizaci i nadále věřili. I zde byly jádrem snažení

⁵ Pojmy „refórma“ či „reformní“ v práci používám ve zcela neutrálním a obsahově dosti širokém významu, jenž neodkazuje „jen“ na možnou přeměnu komunistického systému bez ohrožení jeho nedemokratické podstaty v podobě mocenského monopolu, ale naopak v sobě zahrnuje i ty myšlenkové koncepty, jakož i konkrétní aktivity, které směřovaly k obnově plně demokratického a pluralitního politického systému.

představy o dosažení „demokratického socialismu“, které šly bezesporu v mnohém dále než názory politiků, avšak ani v tomto pojetí nešlo, jak se tato práce bude snažit dokázat, o obnovení takového demokratického zřízení, které by bylo založené na skutečném střídání jednotlivých politických alternativ umožněné skrze pravidelně se konající a zcela svobodné volby. Vedle detailního zájmu o názory představitelů této skupiny týkající se představ o reformě politického systému bych se v předkládané práci rád věnoval též možnostem jistého generačního vymezení této skupiny, které je relevantní nejen mezi soudobými badateli⁶, ale i v řadách samotných komunistických intelektuálů⁷.

Generační pohled nám může být částečně nápomocen i při snaze vystihnout hodnotovou perspektivu třetího proudu, který tvořila vnitřně poněkud nesourodá skupina nestraníků, jejichž názory byly sice co do počtu publicistických příspěvků na stránkách tehdejšího tisku v menšině, avšak na druhou stranu představovaly výraznou a skutečnou myšlenkovou alternativu. Její představitelé byli většinou, avšak ne vždy, o generaci mladší než jejich názoroví soupeřníci z řad reformních komunistů, přičemž v této souvislosti se můžeme setkat s označením „šestatřicátníci“ či „generace Václava Havla“ dle roku narození a jména jedné z jejich stěžejních postav⁸. Mnohem zásadnější skutečnost pro vymezení této skupiny však představuje fakt, že při detailnějším pohledu na jejich názory si uvědomíme, že jsme v této souvislosti konfrontováni se zárodky zcela jiné perspektivy, jež přesahovala restriktivní rámec komunistického systému a myšlení a nehledala svoji myšlenkovou inspiraci nutně jen v rámci marxistického socialistického kánonu, ale i v demokratických poměrech panujících v Československu v průběhu meziválečného období či několik let po skončení druhé světové války. Charakter doby vedl sice tyto autory k tomu, že i oni operovali s pojmem „demokratický socialismus“, na jehož vytváření se chtěli aktivně podílet, avšak samotná náplň tohoto termínu byla v jejich podání zcela odlišná od té zastávané reformními komunisty a fakticky směřovala k obnově klasického liberálně demokratického zřízení s možností skutečné mocenské alternace. Lidé zahrnutí do této široce vymezené

⁶ V současnosti je daná tematika reflektována zvláště v pracích Miloše Havelky. Více viz např. HAVELKA, Miloš. Česká kultura a politika před různými horizonty generační zkušenosti. In MACHÁT, Z. – SLAČÁLEK, O. – ZNOJ, M (eds.). *Nezapomenuté historie : sborník k 70. narozeninám Františka Svátka*. Brno : Doplněk, 2007, s. 95-110; HAVELKA, Miloš. Český úděl a generace. *Literární noviny*. 2008, roč. 19, č. 24, s. 7.

⁷ Narážím zde na zvláště na knihu rozhovorů jednoho z jejich nejvýraznějších příslušníků Antonína J. Liehma. Více viz LIEHM, Antonín J. *Generace*. Praha : Československý spisovatel, 1990.

⁸ Více viz např. *Generace 35-45 : sborník*. Munchen : Arkýř, 1986; KOSATÍK, Pavel. *„Ústně více“ : šestatřicátníci : román faktu*. Brno : Host, 2006.

kategorie osob se sice navzájem výrazně odlišovali a v práci k tomu bude nutné samozřejmě přihlídnout a na tyto nuance patřičně upozornit, ale přesto se domnívám, že existují pádné důvody, proč pojednat o názorech a představách těchto osob v rámci samostatné kapitoly.

Z výše řečeného je jistě dobře patrné, že tato práce opomíjí celou řadu dalších oblastí a otázek týkajících se zachycení „pražského jara“ na stránkách soudobého tisku, přičemž bych zde chtěl v tomto ohledu v první řadě upozornit, že mi zde nepůjde o to podat dějiny publicistiky a významných periodik v průběhu zjištěných událostí roku 1968, ale „jen“ o jejich obsahovou analýzu se zřetelem k otázce případné podoby politického systému „demokratického socialismu“, jakož i k rozdílnostem, jež se skrývaly v představách jednotlivých osob, respektive proudů, které sice používaly často stejné pojmy, mnohdy však s jiným obsahem a rozdílnými konotacemi. Předmětem mého zájmu navíc není celé období roku 1968, ale pouze ta perioda vymezená na straně jedné lednovým nástupem Alexandra Dubčeka do čela Komunistické strany Československa (KSČ) a na straně druhé srpnovým příchodem okupačních vojsk, který nastolil zcela jinou realitu, jež sice v počátečním období ještě neznamenal úplné popření svobody projevu, nicméně otázka praktické realizace jednotlivých úvah o možném směřování k nové formě politického uspořádání byla již nezvratně věcí minulosti. Konečně je nutné v této souvislosti upozornit, že předkládaná práce je v převážné většině založena na příspěvcích otištěných v českých periodikách, a to z toho důvodu, že v popředí reformního procesu na Slovensku nebyly ani tak úvahy o podobě „demokratického socialismu“, ale spíše snaha o dosažení národního zrovnoprávnění cestou federalizace tehdejšího Československa.

Existenci různých myšlenkových konceptů ohledně možné podoby reformovaného politického systému nelze zároveň chápat odděleně od procesu opětovného vytváření zárodků občanské společnosti, tak těžce postižené předchozím dvacetiletým vývojem. Vždyť již záhy po lednu 1968 začaly vznikat první občanské iniciativy jak uvnitř oficiálního rámce systému Národní fronty (NF), tak i mimo něj a stejně tak docházelo k hojnému konání veřejných schůzí a mítinků, na kterých se diskutovalo o do té doby tabuizovaných problémech. Podobně i zrušení cenzury vedlo k nevídané informační explozi na stránkách soudobého tisku a stalo se nezbytným předpokladem postupně krystalizující názorové plurality. Téma mé diplomové práce mi tedy v podstatě velí, abych i při koncipování její obsahové struktury zařadil samostatnou kapitolu, jež by se zamyslela nad vztahem mezi československými událostmi roku 1968

a tehdejší vytvářením zárodků občanské společnosti a popsala hlavní rysy a skutečnosti tohoto procesu.

Československý rok 1968 byl však v první řadě vyvrcholením několikaletého společenského procesu, jenž vyrůstal z dlouhodobé krize soudobého komunistického režimu, ve které se proplétaly podněty a příčiny různého druhu. Její charakter proto tvoří integrální součást nutnou pro pochopení dynamiky celého reformního snažení včetně zde sledované oblasti. Dříve než tedy přistoupím k samotné reflexi jednotlivých publicistických úvah o možné podobě politického systému „demokratického socialismu“, rád bych věnoval patřičnou pozornost též stručnému zachycení jakéhosi historického zázemí či kořenů „pražského jara“ a jeho událostí.

1.2. Analýza pramenné základny

Obsah předkládané práce je založen na celé řadě pramenných zdrojů. V první řadě je nutné se zmínit o pramenech primárního rázu, jež se v tomto případě opírají takřka výlučně o poznatky získané ze studia soudobého tisku, jehož předmětem byla všechna hlavní periodika tehdejší doby.

V případě denního tisku byly v práci využity příspěvky z *Rudého práva*, *Práce* a *Mladé fronty*. Nákladově a rozsahově největší médium představovalo logicky *Rudé právo*, jehož běžný náklad se v průběhu „pražského jara“ pohyboval okolo jednoho milionu výtisků⁹. Jak známo, *Rudé právo* dlouhodobě fungovalo jako tiskový orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa neboli jako jakýsi oficiální kanál pro veřejnou prezentaci postojů a politiky vládnoucí strany. Z tohoto důvodu, umocněného navíc ještě faktem, že v čele deníku stál spíše konzervativní člen předsednictva ústředního výboru KSČ Oldřich Švestka, jsou vybrané příspěvky z tohoto periodika snad nejvíce ztotožnitelné s oficiální linií „obrody“ a s názory reformních politiků kolem osoby prvního tajemníka KSČ Alexandra Dubčeka, byť na jeho stránky přispívali v menší míře též někteří reformní komunističtí intelektuálové.

Podobné zařazení je však již obtížné v případě deníků *Mladá fronta* a zvláště pak *Práce*, které oficiálně fungovaly jako tiskový orgán Ústředního výboru Československého svazu mládeže na straně jedné a Ústřední rady odborů na straně druhé. Jejich běžný náklad byl sice oproti *Rudému právu* menší a činil přibližně 400 000

⁹ Údaje o nákladech jednotlivých periodik vycházejí z úvodní obecné kapitoly příslušného svazku ediční řady *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970*. Viz HOPPE, Jiří (ed.). *Pražské jaro v médiích: výběr z dobové publicistiky*. Ediční řada *Prameny k dějinám československé krize 1967-1970*, díl 11. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 2004, s. 7-23.

výtisků u odborářské *Práce* a asi 300 000 exemplářů v případě *Mladé fronty*, avšak oproti oficiálnímu stranickému deníku je na jejich stránkách dobře patrná podstatně větší míra názorové plurality projevující se v tom ohledu, že vedle aktivních stranických politiků zde dostávali dostatečný prostor k vyjádření a prezentaci svých politických názorů jak reformně orientovaní komunističtí intelektuálové, tak, byť v menší míře, i nestraníci.

Přejdeme-li do oblasti týdeníků a měsíčníků, pak na prvním místě nelze neuvést *Literární noviny*, respektive *Literární listy*, reprezentující po celá šedesátá léta svébytný intelektuální a kritický kvas této doby těžící z částečného režimního, a tedy i cenzurního uvolnění¹⁰. Jedním z následků bouřlivých událostí kolem IV. Sjezdu Svazu československých spisovatelů v červnu roku 1967¹¹ bylo sice i přímé podřízení *Literárních novin* ministerstvu kultury a informací a propuštění celé stávající redakce, nicméně její původní členové se ke své činnosti brzy vrátili a od konce února 1968 opět začali vydávat tento široce populární týdeník pod hlavičkou Svazu československých spisovatelů, přestože s poněkud pozměněným názvem *Literární listy*. V průběhu „pražského jara“ tento týdeník bezesporu představoval nejčtenější a nejvýznamnější periodikum nedenního charakteru s přibližným nákladem 300 000 výtisků, přičemž do jeho čísel přispívali autoři zastávající širokou škálu politických představ, což brání jeho jednoznačné klasifikaci do jednoho ze tří výše vymezených myšlenkových táborů. Všeobecně však lze zastávat tezi, že *Literární listy* patřily názorově spíše ke skupině reformně orientovaných intelektuálů vycházejících z komunistického zázemí.

Za jakýsi protipól *Literárních listů* lze naopak považovat týdeník *Student*. Toto periodikum sice oficiálně vycházelo pod hlavičkou Ústředního výboru Československého svazu mládeže, avšak bylo to právě na jeho stránkách, kde se již záhy po lednu 1968 začaly objevovat nejradikálnější hlasy o povaze možné změny politického systému, jež ve svých důsledcích směřovaly k plné obnově politického pluralismu. Přestože oproti *Literárním listům* měl *Student* výrazně menší náklad, čítající

¹⁰ Více k tomuto fenoménu viz zvláště JUNGSMANN, cit. 4; JUNGSMANN, Milan. Přispěly Literárky k svobodnějším poměrům?. In *Zlatá šedesátá : česká literatura a společnost v letech táni, kolotání a ... zklamání : materiály z konference pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR 16.-18. června 1999*. Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2000, s. 121-124.

¹¹ K otázce spisovatelského sjezdu viz např. HAMŠÍK, Dušan. *Spisovatelé a moc*. Praha : Československý spisovatel, 1969; KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968 : společnost a moc*. Brno : Barrister & Prncipal, 2008, s. 499-549; KAPLAN, Karel. *Všechno jste prohráli : co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967*. Praha : Ivo Železný, 1997. Pro jednotlivé projevy vystoupivších účastníků viz *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (Protokol)*. Praha : Československý spisovatel, 1968.

přibližně 70 000 výtisků, dosahují příspěvky zde vytištěné zásadního významu, neboť je to právě toto periodikum, které lze co nejvíce ztotožnit s názory nestranické veřejnosti.

Jistý střed mezi politickým myšlením *Literárních listů* na straně jedné a *Studentu* na straně druhé představovaly týdeník *Reportér* a měsíčník *MY 68*. Měsíčník *MY 68*, za jehož hlavní myšlenkovou tvář lze považovat scénáristu a spisovatele Jana Procházku, vycházel podobně jako v případě *Studenta* pod záštitou Ústředního výboru Československého svazu mládeže s průměrným nákladem 80 000 výtisků a jen mírně vyšší číslo nalezneme u týdeníku *Reportér*, který vydával Svaz československých novinářů s přibližným nákladem 100 000 výtisků.

V neposlední řadě se v práci opírám též o několik příspěvků z nejvýznamnějšího slovenského týdeníku *Kultúrny život*, jenž fungoval jako tiskový orgán Svazu slovenských spisovatelů s průměrným nákladem do 25 000 výtisků. Na stránkách tohoto periodika představovali své názory takřka všichni hlavní zástupci slovenské intelektuální sféry v čele s takovými osobnostmi, jakými byli Ladislav Novomeský, Dominik Tatarka, Milan Šimečka či Zora Jesenská. Přestože je sice předkládána práce soustředěna zvláště na texty vybrané z českých periodik, bude nutné v příslušných tematických souvislostech připomenout i některé příspěvky z tohoto slovenského týdeníku, jelikož to bylo právě na jeho stránkách, kde se vyjevovala poměrně široká názorová škála slovenské intelektuální obce s ohledem na oblast politického myšlení.

Mnohé příspěvky diskuse o možné podobě politického systému „demokratického socialismu“ jakožto výsledku reformního procesu byly navíc shromážděny i do pozdějších výborů článků z této doby, a to jednak v publikaci vydané ještě před rokem 1989 v exilu pod vedením Antonína J. Liehma¹², jednak v rámci obsáhlé edice *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970*, vydávané v minulých letech Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, jejíž jeden svazek je věnován i výběru z dobové publicistiky¹³. Obě tyto antologie pro mne představovaly zcela zásadní nástroj pro počáteční orientaci v soudobé publicistické diskusi a byly mi jakýmsi vodítkem pro následné detailnější studium.

¹² Výběr zachycuje příspěvky z období od ledna do srpna 1968 a převažují v něm články, úvahy či rozhovory pocházející nanejvýš z řad reformně orientovaných komunistických intelektuálů, jakož i vedoucích politických představitelů. Více viz *Jaro 1968 : čítanka pro děti a mládež*. Köln : Index, 1988.

¹³ Zmiňovaný svazek sestavil historik Jiří Hoppe, přičemž jak již samotný název celé edice napovídá, jeho časový rozsah je mnohem širší než zde sledované období, a v této antologii proto nalezneme příspěvky z období od prosince 1967 až do května 1969. Práce navíc obsahuje i stručnou chronologii tehdejších událostí, doplněnou v přílohách též o nejdůležitější stranická usnesení a právní normy dotýkající se úpravy mediální oblasti. Více viz HOPPE, cit. 9.

Odborná literatura věnující se období „pražského jara“ a jeho předpokladům je v současnosti již poměrně rozsáhlá. Otázka historického zázemí tehdejšího reformního procesu je detailně zpracována najmě v dílech Karla Kaplana¹⁴, kdežto jakýsi komplexní pohled na soudobé události poskytuje především dvousvazková práce vzešlá z úsilí badatelského kolektivu autorů kolem Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967-1970¹⁵, pracující pod vedením historika Václava Kurala. Dvoudílná syntetická práce *Československo roku 1968*, jež vzešla z badatelského úsilí této komise, sice představuje důležitou historickou práci shrnující hlavní události tohoto období, leč na některých pasážích svazku je až příliš patrné, že ve složení komise převažovali historikové vycházející z řad tzv. „osmašedesátníků“, jimž scházela jistý širší náhled na komplexní povahu událostí roku 1968, jež byly charakterizovány nejen významnými a všeobecně akceptovanými změnami probíhajícími v duchu tzv. „socialismu s lidskou tvář“, symbolizovaného soudobou politikou části vrcholných představitelů KSČ v čele s Alexandrem Dubčekem, ale stejně tak i současně probíhajícím procesem v podobě ožívování občanské společnosti, jejíž představy šly v mnohém dále než tento omezený pohled na podstatu reformy komunistického režimu.

Z tohoto důvodu je nutné vedle výše zmíněné dvoudílné publikace vyzdvihnout jednak historickou práci Jiřího Vančury¹⁶, jednak spíše politologickou úvahu *Osmášedesátý* vzešlou z pera Petra Pitharta¹⁷, neboť oba tyto příspěvky ke studiu událostí a podstaty „pražského jara“, jejichž napsání spadá ještě do období před listopadem 1989, se vyznačují velkou mírou reflexe a snahou o zachycení širokého proudu procesů a událostí, který se záhy po lednu 1968 začaly rozlévat v celé československé společnosti. Platí to zvláště o Pithartových úvahách, jež svým nemilosrdně kritickým ostnem glosují jak tápající politiku Dubčekova vedení mezi stále

¹⁴ Viz zvláště KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968. I. Československo a rozpory v sovětském bloku. II. Reforma trvale nemocné ekonomiky*. Brno : Doplněk, 2000; KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968. III. Změny ve společnosti. IV. Struktura moci*. Brno : Doplněk, 2002; KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968 : společnost a moc*. Brno : Barrister & Principal, 2008.

¹⁵ Výsledkem práce Komise, jež působila v letech 1990-1992, bylo shromáždění více jak 150 000 stran kopií všech podstatných archivních dokumentů různé proveniencie vážících se ke sledovaným událostem, doplněných též o sérii rozhovorů s významnými žijícími účastníky událostí. Po skončení práce Komise byla shromážděná sbírka dokumentů předána do péče Ústavu pro soudobé dějiny, kde se nachází i v současné době, a veřejnosti bylo umožněno seznámit se s výsledky jejího úsilí skrze dvousvazkovou práci skládající se z dílčích studií k jednotlivým zásadním událostem a klíčovým problémům reformního procesu. Více viz KURAL, Václav, et al. *Československo roku 1968*. 1. díl, Obrodný proces. Praha : Parta, 1993; BÁRTA, Miloš, et al. *Československo roku 1968*. 2. díl, Počátky normalizace. Praha : Parta; Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1993.

¹⁶ VANČURA, Jiří. *Naděje a zklamání : Pražské jaro 1968*. Praha : Mladá fronta, 1990.

¹⁷ PITHART, Petr. *Osmášedesátý*. Praha : Rozmluvy, 1990.

více se emancipujícími náladami „zdola“ a rostoucím nátlakem ze strany Moskvy, tak neschopnost většiny komunistických intelektuálů překonat v jádru omezený rozsah svých představ o změně politického systému.

Obdobné stanovisko lze jistě zastávat rovněž v případě nejvýznamnější zahraniční monografie o „pražském jaru“, již představuje dnes již klasická a více než devítisetstránková práce kanadského historika Harolda Gordona Skillinga¹⁸. Autorova kniha nesoucí název *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* totiž věnuje dostatečný prostor i otázce různorodosti postupně se krystalizujících představ o charakteru možné přeměny stávajícího komunistického režimu a celkově se snaží pohlížet na soudobé události jako na velice komplexní a diferencovaný proces, jenž nedovoluje poskytnutí jednoznačné odpovědi na podobu tehdejších celospolečenských změn.

Z dalších monografií k této tematice je nutné upozornit na práce Antonína Benčíka¹⁹ a v Německu žijícího českého historika Jana Pauera²⁰. Oba autoři se sice ve svých příspěvcích věnují i vylíčení hlavních společenských a politických rysů reformního procesu osmašedesátého roku, nicméně jejich jádro představují spíše mezinárodní dimenze událostí „pražského jara“ v podobě silícího konfliktu mezi Prahou a zástupci tzv. „varšavské pětky“ na straně jedné a poté samotné provedení srpnové vojenské intervence a její bezprostřední politické důsledky na straně druhé.

Jestliže daná skutečnost limitovala hojnější využití těchto příspěvků pro účely předkládané práce, pak obdobné tvrzení nelze uplatnit v případě knihy historika Jiřího Hoppeho²¹, jež mapuje tehdejší nejdůležitější organizační pokusy směřující k možné obnově jisté formy politického pluralismu. Práce se sice detailněji věnuje zvláště snahám o obnovu sociální demokracie a ustavení Klubu angažovaných nestraníků (KAN) a K 231 - Sdružení bývalých politických vězňů, nicméně v úvodní kapitole své knihy se autor pokouší zajímavým způsobem zasadit všechny tyto pokusy do širšího rámce obnovy československé občanské společnosti v průběhu „pražského jara“, a tak poznatky zde obsažené mi byly vícekrát nápomocny i při psaní této práce.

¹⁸ SKILLING, H. Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton : Princeton University Press, 1976.

¹⁹ BENČÍK, Antonín. *Rekvie za pražské jaro : důvěrná informace o přípravě a provedení srpnové intervence a varšavské pětky v Československu 1968*. Třebíč : Tempo, 1998. 269 s; BENČÍK, Antonín. *V chapadlech kremelské chobotnice*. Praha : Mladá fronta, 2007.

²⁰ PAUER, Jan. *Praha 1968: vpád Varšavské smlouvy : pozadí, plánování, provedení*. Praha : Argo, 2004.

²¹ HOPPE, Jiří. *Opozice '68 : sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha : Prostor, 2009.

Všechny tyto práce spíše syntetizujícího charakteru o událostech osmašedesátého roku se samozřejmě více či méně věnují i různorodým představám o podobě možné proměny politického systému stávajícího režimu, avšak problematika jejich reflexe na stránkách soudobého tisku, či obecněji řečeno tehdejší varieta politického myšlení se prozatím žádného důkladnějšího zpracování nedočkaly. Stávající odborná literatura sice disponuje několika pracemi o úloze československých médií v šedesátých letech, a to zvláště z pera Jarmily Cysařové²² a Jakuba Končelíka²³, nicméně i zde platí, že uvedené příspěvky spadají spíše do oblasti mediální historie bez specifického důrazu na jednotlivé aspekty politického myšlení „pražského jara“.

Svým obsahovým vymezením tak předkládaná práce, pokud jde o oblast odborné literatury, v podstatě přímo navazuje jen na několik studií Karla Hrubého²⁴ z doby nedávné, a i proto se domnívám, že by její zpracování mohlo snad alespoň částečně obohatit poznatky dosavadních příspěvků k událostem „pražského jara“, které se z vcelku pochopitelných důvodů většinou věnovaly zvláště jeho mezinárodně politickým aspektům a dění na vrcholu mocenské pyramidy.

Ve výčtu využívaných pramenů předkládané práce nemůže být konečně opomenuta ani skutečnost, že nezanedbatelným informačním zdrojem takřka každé historické či historicko-politologické studie zabývající se otázkami soudobých dějin je též literatura memoárového charakteru. Nejinak je tomu i v případě této práce. Z početné memoárové literatury vážící se k tomuto tématu bylo v této souvislosti využito zvláště pamětí Četmíra Císaře²⁵, Eduarda Goldstücker²⁶, Milana Jungmanna²⁷, Zdeňka Mlynáře²⁸ či Jiřího Lederera²⁹. Přestože k publikacím podobného typu je sice nutné přihlížet s jistou dávkou historického despektu vzhledem ke skutečnosti, že se vždy jedná jen o zachycení osobního pohledu přímých účastníků a aktérů na tehdejší

²² Viz např. CYSAŘOVÁ, Jarmila. *Česká televizní publicistika : svědectví šedesátých let*. Praha : Česká televize, 1993.

²³ Viz např. KONČELÍK, Jakub. *Média a Pražské jaro : kontrola a řízení tisku v souvislostech československé krize konce 60. let*. Praha, 2008. 266 s. Disertační práce (Ph.D.). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut komunikačních studií a žurnalistiky; KONČELÍK, Jakub. *Média pražského jara: zrod reformy a demokratizace novinářské práce*. *Sborník Národního muzea v Praze*. Řada C, Literární historie. 2008, roč. 53, č. 1-4, s. 65-70.

²⁴ HRUBÝ, Karel. Perspektivy „pražského jara“. In *Soudobé dějiny*. 2003, roč. 10, č. 4, s. 611-625; HRUBÝ, Karel. Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. *Soudobé dějiny*. 2008, roč. 15, č. 3-4, s. 545-574; HRUBÝ, Karel. Tíha omylu. *Listy*. 2002, roč. 32, č. 3, s. 25-29.

²⁵ CÍSAŘ, Čestmír. *Člověk a politik : kniha vzpomínek a úvah*. Praha : ETC Publisher, 1998; CÍSAŘ, Čestmír. *Paměti : nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha : SinCon, 2005.

²⁶ GOLDSTÜCKER, Eduard. *Vzpomínky 1945-1968*. Praha : G plus G, 2005.

²⁷ JUNGSMANN, cit. 4.

²⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Mráz přichází z Kremle*. Praha : Mladá fronta, 1990.

²⁹ LEDERER, Jiří. *Touhy a iluze*. Díl 1, Vzpomínání do srpna 1968. Toronto : Sixty-Eight Publishers, 1984; LEDERER, Jiří. *Touhy a iluze*. Díl 2. Toronto : Sixty-Eight Publishers, 1988.

politické a společenské události, představují i ony jeden z neopominutelných informačních zdrojů předkládané práce.

Vedle těchto stěžejních příspěvků, jež si zasloužily samostatné připomenutí, vychází tato diplomová práce též z poznatků obsažených v řadě dalších monografií, memoárů, studií ze sborníků či odborných periodik, jakož i jednotlivých diskusních příspěvků pojednávajících vždy z příslušného aspektu o československé historii konce šedesátých let. Na všechny tyto relevantní texty bude v průběhu práce upozorňováno v příslušných tematických souvislostech.

2. Historické předpoklady „pražského jara“

Únorový nástup komunistů k moci neznamenal jen zánik demokratického režimu, ale stal se zároveň předpokladem pro následné hluboké změny takřka na všech úrovních společenského života³⁰. Neblahé důsledky těchto proměn se však zároveň staly přímým zdrojem krize celého společenského systému, jež se plně projevila a vyvrcholila právě během roku 1968. Její podstatou bylo napětí, které se v předchozích letech a desetiletích hromadilo v celé společnosti a jež mělo řadu různorodých příčin.

Na rovině každodenního života byla nejzjevnější a nejvíce pocíťována krizová hospodářská situace prohlubující se po celá šedesátá léta jakožto přímý důsledek pounorového vývoje, jenž vedl ke změně základní hospodářské koncepce Československa a hluboké strukturální přeměně jeho ekonomiky. Tehdejší změny probíhaly v prostředí zostřeného mezinárodního napětí mezi Východem a Západem, což v československých podmínkách znamenalo v první řadě prohlubující se podřízení zájmům Sovětského svazu a jeho velmocenské politiky. Jejich průvodním rysem byly zejména orientace na energeticky a surovinově náročný těžký průmysl a současné uzavření československého hospodářství a jeho mezinárodního obchodu do svazku s méně vyspělými zeměmi východního bloku, sdruženými v rámci Rady pro vzájemnou hospodářskou pomoc (RVHP)³¹. Tyto skutečnosti byly samozřejmě v ostrém rozporu s předešlou, více než sto let utvářenou strukturou československého hospodářství a jeho dosavadním postavením v mezinárodním obchodu. V souladu s hlavním odborníkem na tehdejší dobu Karlem Kaplanem lze tedy shrnout, že hlavním výsledkem proměn ve zde sledované oblasti byla skutečnost, že „strojírensko-metalurgický komplex se stal osou a klíčovým faktorem celé ekonomiky. Podřizovalo se mu celé hospodářství a vyrůstal na

³⁰ Pro detailnější studium období po komunistickém nástupu k moci jsou neopominutelné v první řadě četné práce historika Karla Kaplana. Více viz např. KAPLAN, Karel. *Nekrvavá revoluce*. Praha : Mladá fronta, 1993; KAPLAN, Karel. *Československo : pomocný stud. text pro gymnázia*. Část 2, Československo v letech 1948-1953 : zakladatelské období komunistického režimu. Praha : SPN, 1991; KAPLAN, K. - PALEČEK, P. *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno : Barrister & Principal, 2008; KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa : doba tání 1953-1956*. Brno : Barrister & Principal, 2005; KAPLAN, Karel. *Proměny české společnosti (1948-1960)*. Část první. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. Dále též např. PERNES, Jiří. *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2008; RATAJ, Jan. *KSČ a Československo I. (1945-1960)*. Praha : Oeconomica, 2003.

³¹ Problematice RVHP a začlenění pounorového československého hospodářství do jeho struktury se opět detailně věnoval historik Karel Kaplan. Více viz KAPLAN, Karel. *Československo v RVHP : 1949-1956*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 1995; KAPLAN, Karel. *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967*. Praha : Karolinum, 2002.

úkor ostatních výrobních odvětví, která se ocitla na pokraji zájmu a postupně upadala.³²

Působením celé řady faktorů se však již od počátku šedesátých let začala ekonomická koncepce pounorového Československa hroutit a potíže jeho hospodářství přerůst v otevřenou krizi, jež podněcovala úvahy o nutnosti zásadní revize dosavadních principů a vedla nakonec i k prvním nesmělým snahám o provedení ekonomické reformy ještě před samotnými událostmi roku 1968³³. Vzhledem k obsahovému zaměření práce zde sice nebude věnována detailní pozornost těmto otázkám, přesto je však nutné na tomto místě upozornit na skutečnost, že tehdejší snahy o ekonomickou reformu nebyly jen odpovědí na prohlubující se obtíže československého hospodářství, ale i svébytným politickým faktorem ovlivňujícím atmosféru ve všech sférách společnosti v duchu neustále sílícího přesvědčení, že stávající systém jakožto celek nevyhovuje a že zásadní změny jeho stávající podoby jsou nutné.

Problematika ekonomických příčin společenské krize let šedesátých, vedoucí nakonec až k událostem „pražského jara“, je zároveň úzce spojena se soudobými zásadními změnami ve struktuře československé společnosti. Ta v průběhu zakladatelského období komunistického režimu prodělala, podobně jako tomu bylo v případě ekonomické oblasti, zásadní změny, jež narušily její skladbu a historicky vyvinuté rozvrstvení. Likvidace soukromého podnikání, kolektivizace zemědělství, nástup nové inteligence z řad dělnictva a praktická realizace hesla o „zostřování třídního boje při budování socialismu“ vedly k faktickému zániku střední vrstvy a k celkovému navození společenského systému, jenž se vyznačoval příjmovým rovnostářstvím, nerespektováním principu výkonu a všeobecnou neúctou ke vzdělání a kvalifikaci. Sociolog Pavel Machonin dokonce v této souvislosti zastává názor, že „bez pochopení symbiózy totalitárního a antivýkonového prvku sociální struktury „reálného

³² KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968. I. Československo a rozpory v sovětském bloku. II. Reforma trvale nemocné ekonomiky*. Brno : Doplněk, 2000, s. 307.

³³ K základnímu seznámení s ekonomickou situací v Československu v průběhu a tehdejšími snahami o ekonomickou reformu odkazují zvláště na práce Karla Kaplana a Zdislava Šulce a na syntetizující dílo kolektivu autorů kolem Václava Průchy. Více viz KAPLAN, Karel. *Československo : pomocný stud. text pro gymnázia*. Část 3, Československo v letech 1953-1966 : společenská krize a kořeny reformy. Praha : SPN, 1992; KAPLAN, cit. 32; PRŮCHA, Václav, et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992*. Svazek 2, Období 1945–1992. Brno : Doplněk, 2009; ŠULC, Zdislav. *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*. Brno : Doplněk, 1998; ŠULC, Zdislav. Vznik a potlačení ekonomické reformy v Československu 1965-1969. In KOHNOVÁ, Jana (ed.). *Padesátá a šedesátá léta v československých i světových dějinách : XV. letní škola historie*. Praha : Porta linguarum, 2003, s. 76-90.

socialismu“, jejich vzájemné funkční závislosti a její historické geneze nelze pochopit dějiny Československa do konce šedesátých let“³⁴.

S ohledem na samotný vývoj v letech šedesátých³⁵ poté sociologové a historikové zabývající se sociálními dějinami Československa po druhé světové válce upozorňují zvláště na zcela zásadní roli soudobých změn ve společenské struktuře spjaté s nástupem nové generace mladých lidí, jejíž příslušníci dospěli již v poválečných podmínkách a oproti dřívějším pokolením se „vyznačovali vyšší vzdělaností a kvalifikací, jinou diferenciací názorovou i zájmovou a stejně tak i jinými zkušenostmi a vztahem k režimu“³⁶. Praktickému uskutečnění jejich potřeb a zájmů, a to nejenom materiálních, jakož i odpovídajícímu finančnímu zhodnocení nabytého vzdělání a kvalifikace však stály v cestě závažné překážky v podobě přetrvávajícího příjmového rovnostářství a zvýhodňování početných skupin dělnictva, ale i nepružné a zastaralé struktury národního hospodářství neschopné dostát vzrůstajícímu tlaku na uspokojování spotřebních zájmů.

Přirozeným důsledkem těchto jevů tedy musela být vzrůstající nespokojenost s existujícím režimem, který nedokázal saturovat potřeby a zájmy nastupující generace, a fakticky tak již z podstaty svého založení přispíval k vytváření početných společenských seskupení přesvědčených o nutnosti dalekosáhlých ekonomických, sociálních, ale i politických reforem stávajícího systému. Připočteme-li k tomu skutečnost, že částečné uvolnění komunistického režimu v šedesátých letech vedlo k větší informovanosti tehdejšího obyvatelstva o dění v okolních zemích, jež postavila realitu soudobé životní úrovně v Československu do ostrého protikladu s ekonomickým vzestupem a celkovou kvalitou životní úrovně na Západě, nezbyvá než dodat, že sociální realita tohoto období dodávala československým občanům výrazné podněty

³⁴ MACHONIN, Pavel. *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968*. Praha : Karolinum, 1992, s. 83.

³⁵ Problematice sociálních dějin, závažných společenských proměn odehrávajících se v Československu v průběhu šedesátých let minulého století, jakož i vztahu mezi mocí a společností se ve svých pracích věnují zvláště Lenka Kalinová, Karel Kaplan a Pavel Machonin. Více viz KALINOVÁ Lenka, et al. *K proměnám sociální struktury v Československu v letech 1918-1968*. Praha : Ústav sociálně politických věd fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, 1993; KALINOVÁ Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu : k sociálním dějinám v letech 1945-1969*. Praha : Academia, 2007; KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968. III. Změny ve společnosti. IV. Struktura moci*. Brno : Doplněk, 2002; KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956-1968 : společnost a moc*. Brno : Barrister & Principal, 2008; KAPLAN, Karel. *Sociální souvislosti krizi komunistického režimu 1953-1957 a 1968-1975 : studie*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993; MACHONIN, Pavel, et al. *Československá společnost : sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava : Epoque, 1969; MACHONIN, cit. 34.

³⁶ KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968. III. Změny ve společnosti. IV. Struktura moci*. Brno : Doplněk, 2002, s. 88.

k přemýšlení a připravovala živnou půdu pro jejich pozdější vysokou společenskou a politickou aktivitu v průběhu poměrně krátkého řetězce událostí vstoupivšího do dějin pod názvem „pražské jaro“.

Trvalý a dlouhodobý zdroj obtíží a problémů představovala v šedesátých letech též otázka Slovenska³⁷. Poválečné ústavní dokumenty sice opustily prvorepublikovou ideu čechoslovakismu a otevřeně se hlásily k realitě „dvou rovnoprávných bratrských národů, Čechů a Slováků“³⁸, nicméně k praktickému uplatnění tohoto pozměněného stavu po válce nedošlo a výsledkem se stal vznik tzv. asymetrického modelu, jenž Slovensku zajišťoval omezené prvky autonomie ve formě existence Slovenské národní rady a do přijetí tzv. socialistické ústavy z února 1960 též Sboru pověřenců. Další okleštění pravomocí slovenských orgánů následované právě po přijetí nové ústavy v únoru 1960 tak ještě více posílilo nespokojenost slovenské společnosti se stávajícím státoprávním uspořádáním a zintenzívnilo úsilí o změnu poměrů a k prosazení plné slovenské emancipace formou federalizace státu.

„Slovenská otázka“ měla navíc svou vlastní dynamiku i uvnitř samotného stranického vedení, která se projevovala v podobě stále silícího sporu mezi valnou částí slovenských politiků sdružených kolem Alexandra Dubčeka, stojícím od roku 1963 v čele Komunistické strany Slovenska (KSS), a prvním tajemníkem ústředního výboru KSČ (ÚV KSČ) Antonínem Novotným, jenž, obrazně řečeno, projevoval jen malé pochopení k nárokům a postojům slovenské společnosti. O hloubce těchto rozporů svědčí sama skutečnost, že to byla právě „slovenská otázka“ a jí týkající se ostrá výměna názorů mezi Alexandrem Dubčekem a Antonínem Novotným na plénu ÚV KSČ v říjnu 1967³⁹, jež se nakonec staly jakousi poslední rozbuškou vedoucí k následnému odvolání dosavadního prvního tajemníka strany a zvláště k událostem „pražského jara“.

V souladu s míněním odborné literatury vážící se k této problematice lze tedy shrnout, že „slovenské poměry se zvláště velkou měrou podílely na zrodu a

³⁷ Pro detailnější studium rostoucího sociálního a později i politického napětí na Slovensku v průběhu šedesátých let odkazují nejméně na příslušné pasáže práce Karla Kaplana a Jana Rychlíka. Více viz KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968 : společnost a moc*. Brno : Barrister & Principal, 2008, s. 155-258; RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století*. 2. díl, Česko-slovenské vztahy 1945-1992. Bratislava : Academic Press; Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1998, s. 171-212.

³⁸ *Ústava 9. května*. Praha : Orbis, 1950, s. 58.

³⁹ Více k otázce silícího napětí uvnitř stranického vedení viz např. MORAVEC Jan. *Československá krize - rok 1967*. In KURAL, Václav, et al. *Československo roku 1968*. 1. díl, Obrodný proces. Praha : Parta, 1993, s. 17-26.

prohlubování krize komunistické strany, jejího režimu a krizi společenské. Národně politické úsilí Slováků se proto již od poloviny šedesátých let pevně řadilo mezi nejaktivnější proudy reformního hnutí⁴⁰.

Svébytnou součástí a zdrojem dynamiky „slovenské otázky“ se stal též požadavek plné rehabilitace⁴¹ obětí procesu s tzv. buržoazními nacionalisty, uskutečněné nakonec koncem roku 1963, který však svým významem přesahoval hranice Slovenska a vypovídal o hluboké morálně politické krizi stávajícího komunistického režimu, jejíž kořeny sahají až k roku 1956 a událostem s ním spojeným. První náznaky odhalení Stalinových zločinů a otevřená kritika tzv. „kultu osobnosti“ měly totiž podstatný vliv nejen na uvažování trvalých odpůrců komunistického režimu, již byli tímto v podstatě jen posílení a utvrzeni ve svém kritickém postoji, ale i početné řady jak aktivních, tak pouze pasivních sympatizantů se stávajícím společenským uspořádáním, pro které toto oficiální doznání muselo nutně znamenat vážný otřes hluboce zpochybňující jejich dosavadní názorové přesvědčení a vrhající kritické světlo na skutečnou realitu pounorových událostí. Vedoucím představitelům komunistické strany se sice podařilo zabránit tomu, aby rok 1956 v praxi jakkoliv zpochybnil jejich mocenský monopol, a s úspěchem dokázali přenést komunistický systém i do let šedesátých. Jejich atmosféra však již byla tváří v tvář veřejně přiznávaným „deformacím“ let padesátých plně prosycena pocity nejistoty a pochybování ve vztahu k existujícímu režimu a jeho schopnosti zdárně řešit hromadící se příznaky celospolečenské krize.

Tento morální a ideový otřes komunistické moci se v průběhu šedesátých let naplno projevil zvláště v řadách kulturní inteligence, která využila částečné politické uvolnění této doby nejen k neobyčejnému uměleckému vzestupu, ale i ke kritické reflexi stavu soudobé společnosti a jejích způsobů řízení, jež je přirozeně postupně přiváděla i k hledání možných východisek a k prvotním, zprvu nesmělým úvahám o nutnosti reformy celého stávajícího systému⁴², přičemž na tomto místě je nutné

⁴⁰ KAPLAN, cit. 37, s. 240.

⁴¹ K otázce první vlně rehabilitací na počátku šedesátých let viz např. KAPLAN, cit. 37, s. 161-191; KAPLAN - PALEČEK, cit. 30, s. 211-220.

⁴² Svébytnou součástí tohoto myšlenkového pohybu doby byly též filozofické úvahy o pravé podstatě marxismu jakožto jistého teoretického základu pro výstavbu socialistické společnosti a státu, symbolizované zvláště prací Karla Kosíka *Dialektika konkrétního* z roku 1963. Blíže k této otázce viz např. KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce : zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha : Argo, 2009; KUSIN, Vladimír V. *The Intellectual Origins of the Prague Spring : the Development of Reformist Ideas in the Czechoslovakia 1956-1967*. London : Cambridge University Press, 1971.

zdůraznit, že právě tento postupný rozchod představitelů kulturní obce s tehdejší stranickým vedením, jenž vyvrcholil v červnu roku 1967 během IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů⁴³, představuje bezesporu též důležitý fenomén, který otevřel dveře i následným a zde sledovaným úvahám o možné nové podobě politického systému. Aktivní účastník dobových událostí Milan Jungmann hovoří v této souvislosti ve svých pamětech o zvláštní atmosféře let šedesátých, jež se v kulturní oblasti vyznačovala tím, že „do dříve uzavřené říše ideologicky předem jasných problémů začínal vanout jiný, svěží vzduch, s jinými metodickými zásadami a s jinou estetickou vnímavostí k intimním, citovým, duchovním a transcendentním tajemstvím lidské duše. Nebylo sice ještě zřejmé, co z toho nového pohybu a ruchu vzejde, ale stojaté vody minulých let se vypařily, zůstal po nich leda někde na umělecké periferii bažinatý puch, libě vonící zpátečníkům nejrůznějších odstínů.“⁴⁴

Kritický stav společenské reality si samozřejmě uvědomovali i vedoucí představitelé strany v čele s jejím prvním tajemníkem Antonínem Novotným, a snažili se proto, zvláště v ekonomické oblasti, o jistou nápravu nejviditelnějších a nejvíce pocítovaných aspektů této krize. Průvodním rysem tohoto počínání však byla dogmaticnost, nerozhodnost a vnitřní diferenciací ve vztahu k realizaci možných změn. Výsledkem tak sice byla jistá míra politického uvolňování, jež rozrušovalo dosavadní systém ovládnutí a kontroly společnosti, a utvářelo tak nezbytné předpoklady pro možnost prosazení systémových změn, zároveň však bylo zřejmé, že stávající nositelé a vykonavatelé moci, symbolizovaní zvláště osobou prvního tajemníka KSČ, nejsou s to provést nezbytné a zásadní změny reflektující nejdůležitější problémy a potřeby doby, jakož i převládající společenské nálady. Tuto skutečnost si plně uvědomovala jak široká veřejnost, tak i část samotného stranického vedení, uvnitř kterého se rostoucí příznaky celospolečenské krize odrazovaly v podobě sílících sporů, jejichž konečným vyvrcholením bylo odvolání Antonína Novotného z pozice prvního tajemníka strany v lednu 1968, které, aniž by to tak původně bylo zamýšleno, otevřelo cestu k následnému sledu událostí označovaných jako „pražské jaro“.

Cílem této kapitoly bylo postihnoutí nejdůležitějších vývojových tendencí, jež předurčovaly a umožnily průběh událostí roku 1968. Její jádro představuje teze, že „pražské jaro“ nebylo náhodným a spontánně vzniklým jevem, ale naopak přirozeným důsledkem mnoha faktory způsobené celospolečenské krize, která se projevovala na

⁴³ Více viz cit. 11.

⁴⁴ JUNGSMANN, cit. 4, s. 115.

jedné straně silícím vědomím o nutnosti reformy stávajícího systému ve společnosti, na straně druhé pak vzrůstajícími spory uvnitř stranického vedení. Ve shodě s názory Pavla Machonina tedy uzavřeme tuto pasáž předkládané práce tvrzením, že výše popsaná dlouhodobá a neustále sílící krize komunistického systému, jejíž vyvrcholení představují právě události „pražského jara“, postavila soudobé Československo na určitou „historickou křižovatku dvou možných cest dalšího vývoje: k novému upevnění až úplné restauraci poměrů totalitárně byrokratických a rovnostářských nebo k prosazení principů výkonových na bázi ekonomické reformy a s nimi spjatých vztahů více či méně demokratických“⁴⁵. O jejím konečném rozuzlení tehdy bohužel nerozhodla československá společnost a její političtí představitelé, ale příchod cizích okupačních vojsk v srpnu roku 1968.

⁴⁵ MACHONIN, cit. 34, s. 92.

3. Občanská společnost a „pražské jaro“

3.1. Úvodní poznámky

Vznik občanské společnosti je spjat se zrodem kapitalismu a moderního státu. Pod tento pojem lze zahrnout všechny aktivity vzniklé mimo rámce státní moci a uvnitř společnosti nezávislé na státu. V souladu s encyklopedickým slovníkem pak občanskou společnost můžeme definovat jako klíčový pojem „liberální společnosti, v níž každý občan má legitimní nárok uspořádat si svůj život podle principů svobody a rovnosti. Novověké odlišení společnosti občanské a státu bylo poprvé formulováno G. W. F. Hegelem, který odlišil stát jako politickou sféru společnosti (mocensky zajišťující jednotu společnosti a dodržování jejích zákonů) od společnosti občanské, přičemž výrazem „občanský“ značil soukromoprávní postavení občana.“⁴⁶ Na základě této definice tedy dodejme, že občanskou společnost tvoří všechny sociální organismy, aktivity a instituce nezávislé na státní moci, mezi které patří v první řadě veřejné mínění a s ním spjaté svobodné sdělovací prostředky, politické strany a hnutí, církve, zájmové organizace a sdružení a v neposlední řadě i občanská samospráva.

V českém prostředí lze o budování občanské společnosti hovořit přibližně od čtyřicátých let 19. století. Za jistý vrchol její existence lze pak jistě označit éru první republiky, která plně respektovala pravidla parlamentní demokracie a přes veškeré své chyby zajišťovala pro svobodu své soudobé občanské společnosti velký prostor. Průběh druhé světové války však přinesl vážný zlom, německá totalitní moc ostře perzekvovala všechny spontánní aktivity občanské společnosti a rozrušila takřka všechny její struktury. Poválečný politický systém tzv. lidové demokracie sice kladl plné obnově občanské společnosti jisté meze, a sice najmě v podobě omezeného počtu povolených politických stran, avšak navzdory tomu lze i tehdy hovořit o existenci pluralitní společnosti a svobodného veřejného mínění⁴⁷. Vzkříšení občanské společnosti po roce 1945 mělo však jen krátké trvání a nastolení mocenského monopolu KSČ po únoru 1948 bylo doprovázeno přímým útokem na všechny její sféry. „Celé sociální skupiny, převážně ty, které byly hlavními nositeli hodnot svobodné občanské společnosti, tedy střední vrstvy a buržoazie, ztratily podmínky pro svoji prostou existenci a zmizely.“⁴⁸

⁴⁶ *Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích*. Svazek 7, Ř-Š. Praha : Diderot, 1999, s. 244.

⁴⁷ Stručné shrnutí o podobě politického systému v letech 1945-1948 viz např. KOCIAN, Jiří. Politický systém v letech 1945-1948. In MALÍŘ, Jiří, et al. (eds.). *Politické strany : vývoj politických stran a hnutí v českých zemích v letech 1861-2004*. 2. díl, Období 1938-2004. Brno : Doplněk 2005, s. 1125-1130.

⁴⁸ HOPPE, Jiří. Pražské jaro a občanská společnost. In *Padesátá a šedesátá léta v československých i světových dějinách. XV. letní škola historie*. Praha : Porta linguarum, 2003, s. 105.

Novou mocenskou realitu symbolizoval systém „obrozené“ Národní fronty, který měl představovat jistou fasádu zakrývající skutečnost, že mocenský monopol KSČ nepřipouštěl jakékoliv spontánní a autonomní aktivity a cíleně usiloval o zánik občanské společnosti. Nová NF a její členové museli akceptovat vedoucí úlohu KSČ a souhlasit s přísným dohledem nad veškerými svými aktivitami.

Pokus komunistické totalitní moci o systematické rozrušení občanské společnosti v Československu však nemohl být zcela úspěšný. I přes ostrou perzekuci zde nadále přetrvávalo jisté povědomí o demokratické minulosti a zvláště zde byl jedinec se svými rozmanitými zájmy, osobními přesvědčeními a morálními hodnotami, které je možné sice dočasně upozadit, leč jejichž absolutní a trvalé vymýcení je nemožné. To potvrzuje i vývoj v průběhu šedesátých let, kdy následkem jistého uvolnění totalitní moci dochází i k pozvolné renesanci veřejného života, jejíž prudké vyvrcholení pak představují události roku 1968⁴⁹.

3.2. Rok 1968 a znovuzrození občanské společnosti

Za jistý symbolický úvod událostí „pražského jara“ lze sice považovat 5. leden 1968, kdy došlo ke zvolení Alexandra Dubčeka do čela KSČ, avšak mnohem důležitější byla skutečnost, že noví vedoucí představitelé strany začali následně skrze média hovořit o nutnosti proměny dosavadního politického systému a odčinění všech hlavních společenských „deformací“, jež se odehrály po roce 1948. Tato prvotní veřejná vystoupení některých „tváří obrodného procesu“, kterým s ohledem na soudobý tisk bude ještě v této práci věnována detailnější pozornost, však vyvolala v řadách československé společnosti mnohem širší a dalekosáhlejší odezvu, než nové stranické vedení očekávalo, a spustila v život proces událostí označovaných dnes jako „pražské jaro“. Následkem toho nebyl jen vznik Akčního programu KSČ v dubnu 1968, který vyjadřoval představy reformního křídla uvnitř komunistické strany o podobě tzv.

⁴⁹ Blíže k otázce znovuzrození občanské společnosti v průběhu „pražského jara“ viz BARTOŠEK, Karel. Občanská společnost v Československu a její revolta v roce 1968. In *Acta contemporanea. k pětadesátinám Viléma Prečana*. Uspořádal Jindřich Pecka. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998, s. 12-20; HOPPE, Jiří. *Opozice '68 : sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha : Prostor, 2009. [Kap.] I., Občanská společnost a pražské jaro 1968, s. 19-44; HOPPE, Jiří. Pražské jaro a občanská společnost. In KOHNOVÁ, Jana (ed.). *Padesátá a šedesátá léta v československých dějinách : 15. letní škola historie*. Praha : Porta linguarum, 2003, s. 105-110; PREČAN, Vilém. Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In PECKA, J. – PREČAN, V. (eds.). *Proměny Pražského jara 1968-1969 : sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno : Doplněk; Praha : Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd, 1993, s. 13-36.

„obrodného procesu“, ale i mohutná odezva v široké veřejnosti směřující k faktickému znovuzrození občanské společnosti.

Veřejně se začíná hovořit o nutnosti zrušení cenzury, k čemuž skutečně došlo již 4. března 1968, kdy předsednictvo ÚV KSČ svým rozhodnutím formálně zrušilo předběžnou cenzuru⁵⁰, v praxi však již nerespektovanou i předtím, což bylo následně na konci června 1968 potvrzeno i *de iure* Národním shromážděním novelou tiskového zákona č. 84/1968 Sb., jež deklarovala nepřipustnost jakékoliv formy cenzury. Na stránkách osvobozeného tisku se začíná hovořit o tématech představujících až donedávna tabu, jako byly např. masové nezákonnosti pounorového období a otázka rehabilitace jejich obětí, představy o nové podobě politického systému, problematika státoprávního upořádání a v důsledku sílicího vnějšího tlaku záhy též otázka mezinárodních souvislostí „pražského jara“⁵¹.

V souladu s historikem Jiřím Hoppem lze tvrdit, že tehdejší zrušení cenzury představovalo v podstatě „jedinou dokonanou systémovou změnu“⁵² prvních osmi měsíců událostí roku 1968, která se však ve svých důsledcích stala nezbytným předpokladem obnovy názorové plurality a občanské společnosti jako takové. Na stránkách soudobého tisku, ale i na půdě rozhlasu a televize se můžeme setkat s prezentací pestrého vějíře rozmanitých zájmů, potřeb, požadavků a názorů, které s ohledem na politickou oblast šly v mnohém dále než představy reformního stranického vedení a mířily až k ohrožení jeho mocenského monopolu. Díky konci cenzurního dohledu tak média brzy po lednu 1968 přestaly plnit roli mocenského nástroje komunistického režimu a namísto toho lze bezpochyby tvrdit, že již v průběhu jara tohoto roku existovalo nezávislé veřejné mínění a taková míra svobody slova, jež je vlastní plně demokratickým režimům⁵³.

Kromě mediální oblasti bylo nedílnou součástí obnovy občanské společnosti i oživení organizačních aktivit jak uvnitř oficiálního systému Národní fronty, tak i mimo ni. Nekomunistické strany se začaly hlásit o větší podíl na výkonu státní moci a podobné oživení je patrné i na úrovni nižších složek KSČ, jakož i v rámci odborové

⁵⁰ VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (eds.). *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 9, svazek 1, Pokus o reformu (říjen 1967 - květen 1968). Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 1999, s. 64-67.

⁵¹ Blíže viz např. KONČELÍK, Jakub. Přelomová témata českého tisku jara 1968. In LONDÁKOVÁ, Elena, et al. (eds.). *Rok 1968 : novináři na Slovensku*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008. s. 109-130.

⁵² HOPPE, cit. 21, s. 20.

⁵³ Problematice vztahu mezi mocí a médii v průběhu druhé poloviny šedesátých let se v současnosti ve svých pracích věnuje zvláště Jakub Končelík. Blíže viz KONČELÍK, cit. 23.

organizace⁵⁴. Mnohem závažnější však byly ty občanské iniciativy vznikající mimo rámec NF, a tedy i mimo dohled mocenského monopolu KSČ.

S ohledem na potenciální obnovu politické plurality byly nejdůležitější aktivity spojené se založením Klubu angažovaných nestraníků a K 231, organizace bývalých politických vězňů, odsouzených podle zákona č. 231/1948 Sb. za podvrácení republiky, a konečně též pokusy o obnovení sociálně demokratické strany, jejíž existence byla ukončena po „dobrovolném“ sloučení s KSČ v červnu roku 1948. Všechny tyto tři organizace, respektive jejich přípravné výbory byly sice novým stranickým vedením tolerovány, avšak zároveň na ně bylo nahlíženo s velkým znepokojením a jejich úřední povolení bylo všemožně odkládáno, k čemuž výrazně přispěla i skutečnost, že jejich existence byla trnem v oku i představitelům socialistických států v čele se Sovětským svazem (SSSR), kteří v nich viděli zárodky kontrarevolučních sil. Nepřekvapí tedy, že ihned po srpnové okupaci byla činnost všech těchto přípravných výborů rázně ukončena. Nutno na tomto místě dodat, že i na půdě těchto organizací, a to zvláště v případě KANu a obnovující se sociální demokracie, vznikaly samozřejmě též vlastní programové dokumenty týkající se otázky možné nové podoby politického systému, které však v naprosté většině zůstaly spíše interními dokumenty, a nestaly se tak předmětem výraznější diskuse na stránkách soudobého tisku. Z tohoto důvodu jsou proto i mimo hlavní rámec pozornosti předkládané práce⁵⁵.

Vedle těchto nejznámějších organizací však existovala ještě celá řada dalších. Ve sféře sociálně-ekonomické je třeba uvést zárodky nezávislých odborů v podobě Federace lokomotivních čet či pokusy o oživení družstevního hnutí, jakož i obnovu svébytné organizace zemědělské. Ve sféře spolků a sdružení vyjadřujících různé potřeby a zájmy nelze opominout vznik Sdružení pro lidská práva, samostatné organizace vysokoškoláků v podobě Svazu vysokoškolského studentstva (SVS), snahy o obnovu tělovýchovných organizací Sokol a Orel a skautského hnutí či různé organizace mající reprezentovat nezávislost kulturní obce⁵⁶.

⁵⁴ Více viz PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (eds.). *Občanská společnost 1967-1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 2, svazek 1, Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967-1970. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 1995.

⁵⁵ Blíže k této problematice viz zvláště HOPPE, cit. 7; HOPPE, J. – SUK, J. *Dvojitá identita Klubu angažovaných nestraníků : před invazí 1968 a po pádu komunismu 1989*. Praha : Euroslavica, 2008; JANÝR, Přemysl. *Neznámá kapitola roku 1968 : zápas o obnovení činnosti Československé sociální demokracie*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.

⁵⁶ PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (eds.). *Občanská společnost 1967-1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 2, svazek 2, Sociální organismy a hnutí Pražského jara. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 1998.

Tématem této práce sice není detailnější studium obnovy občanského života v roce 1968, avšak je nutné minimálně zdůraznit, že všechny výše popsané skutečnosti a organizační aktivity představovaly „významný pokus o návrat do standardních demokratických poměrů“⁵⁷. Jejich razance a společenský ohlas byly jak v Moskvě, tak i v řadách reformního stranického vedení nahlíženy s velkými obavami a znepokojením ohledně dalšího vývoje, neboť i tehdejší výzkumy veřejného mínění⁵⁸ jasně dokazovaly, že představy většiny československé společnosti jdou mnohem dále než k pouhé reformě stávajícího režimu za současného udržení mocenské hegemonie KSČ. Nedílnou součástí tohoto převažujícího veřejného mínění byla sice též otevřeně artikulovaná a manifestovaná podpora reformní politiky Dubčekova vedení, zjevná najmě v situaci silícího vnějšího ohrožení, avšak uvnitř této zdánlivé jednoty byly též skryty zřetelné předpoklady pro pozdější názorovou diferenciaci týkající se otázky možné podoby nového politického systému. Srpen 1968 a příchod cizích okupačních vojsk sice plnému vyjevení této názorové krystalizace zabránil, nicméně její existence, jak se v předkládané práci snažím dokázat, byla minimálně s ohledem na debaty na stránkách soudobého tisku nesporná.

⁵⁷ HOPPE, Jiří. Pražské jaro a občanská společnost. In KOHNOVÁ, Jana (ed.). *Padesátá a šedesátá léta v československých dějinách: 15. letní škola historie*. Praha : Porta linguarum, 2003, s. 110.

⁵⁸ Např. v jedné z otázek v rámci rozsáhlého průzkumu veřejného mínění, který provedl Ústav pro výzkum veřejného mínění Československé akademie věd ve dnech 2.-14. května 1968, se takřka 58 % dotázaných vyslovilo přesvědčení, že důslednější demokratizace by byla zaručena lépe, kdyby zde kromě KSČ byly ještě jiné vlivné politické strany, přičemž opačný názor zastávalo jen méně než 24 % respondentů. Více viz BROKL, Lubomír, et al. *Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968*. Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 1999, s. 29, 75.

4. „Demokratický socialismus“ z pohledu reformních komunistických politiků

4.1. Úvodní poznámky

Předmětem této kapitoly předkládané práce bude pokus o nástin zásadních předpokladů možné reformy komunistické režimu tak, jak je formulovali na stránkách soudobých periodik představitelé tzv. reformního proudu uvnitř vedení KSČ, seskupení kolem osoby nového prvního tajemníka strany Alexandra Dubčeka. Do této skupiny jakýchsi „tváří obrodného procesu“ či „mužů ledna“ řadím vedle Alexandra Dubčeka osoby jako Josef Smrkovský, František Kriegel, Oldřich Černík, Zdeněk Mlynář, Čestmír Císař či Ota Šik, tedy politiky, kteří se v průběhu od ledna do srpna 1968 opakovaně vyjadřovali o charakteru tehdejších změn, o podstatě nové politiky KSČ a o nutnosti směřování k novému typu politického systému v podobě „demokratického socialismu“ či „socialistické demokracie“ jakožto dvou synonymních pojmů.

Hned úvodem je nicméně nutné dodat, že otázku možné příslušnosti jednotlivých komunistických politiků k této skupině tzv. reformistů není možné chápat zcela rigidně, ale je nutné si spíše uvědomit skutečnost, že se v tomto ohledu jedná o určité zjednodušující schéma přijaté pro účely této práce. Otázka vnitřního přeskupování sil a formování vnitřní opozice v rámci vedení KSČ proti reformní politice symbolizované Alexandrem Dubčekem totiž představují složitý proces probíhající v průběhu celého „pražského jara“, a tak rozhodně nelze hovořit o tom, že bychom se zde již od ledna 1968 setkali s existencí dvou protichůdných a jasně personálně, jakož i ideově vymezených skupin⁵⁹. Podobné otázky nicméně nebudou předmětem studia této kapitoly, kde se zaměřím jen na postžení hlavních kontur a úvah o podstatě proměny stávajícího politického systému tak, jak je nahlíželi a veřejně prostřednictvím tisku prezentovali tehdejší reformně orientovaní komunisté uvnitř mocenskopolitických struktur a aparátů, které jsem s vědomím nemalého zjednodušení souhrnně označil za jisté „tváře obrodného procesu“.

V předkládané pasáži se budu nejprve věnovat otázce prvotní iniciativy a následného rozvoje úvah některých komunistických politiků, kteří z titulu svých pozic

⁵⁹ Jasně to v tomto ohledu dokazuje např. tehdejší působení pozdějšího symbolu normalizační doby Gustáva Husáka, jenž patřil k jedněm z prvních komunistických politiků, který prakticky ihned po nástupu Alexandra Dubčeka do čela strany volal po nutnosti provedení výraznějších změn a zahájení určité demokratizace stávajícího režimu, přičemž i v následujících měsících se Gustáv Husák ve svých veřejných vystoupeních vyjadřoval s využitím obdobného slovníku jako jednotliví „muži ledna“.

využili možnost vstupu na stránky tehdejšího tisku a brzy po nástupu Alexandra Dubčeka do čela strany začali veřejně hájit nutnost rychlého zahájení reformy, čímž zásadním způsobem nastartovali celý soudobý reformně orientovaný diskurz. V této souvislosti bude přihlédnuto na hlavní myšlenkové okruhy, které je možné nalézt v článcích, úvahách či přetištěných projevech jednotlivých „tváří obrodného procesu“ v období od ledna do konce března 1968 a jež je možné souborně chápat jako jejich představy o charakteru soudobých společenskopolitických procesů a podstatě jimi zastávané vize nové podoby politického systému.

V další části se poté předmětem samostatného zájmu stane Akční program KSČ, který představuje nejobsáhlejší materiál, jehož prostřednictvím je možné se seznámit s názory reformních komunistických politiků na smysl tehdejších změn a s jejich pohledem na možnou konkrétní podobu politického systému „demokratického socialismu“. Vzhledem k tomu, že text Akčního programu KSČ byl samozřejmě publikován i na stránkách soudobého tisku a že samotná otázka jeho vzniku, poslání a obsahu byla opakovaně předmětem různých publicistických diskusí, domnívám se, že je nutné, aby v této souvislosti bylo přihlédnuto k obsahové stránce tohoto významného dokumentu, a to zvláště těch jeho pasáží, jež hovoří o podobě a cílech zamýšlené reformy politického systému. Nutno zdůraznit, že k Akčnímu programu KSČ zde bude přihlédnuto jen z hlediska obsahu finálního textu a stranou bude naopak ponechána otázka historického zachycení jeho příprav, jakož i projednávání v rámci jednotlivých stranických orgánů.

Konečně se tato pasáž zaměří na období vymezené zhruba od dubna do srpna 1968 a na zachycení pokračujících diskusí na stránkách soudobého tisku o podstatě „demokratického socialismu“ z pohledu reformních komunistických politiků, přičemž v této souvislosti bych se závěrem soustředil i na pokus o jisté celkové zhodnocení těchto úvah a jejich limitů, zvláště pokud jde o otázku míry demokratičnosti tehdejších představ reformních komunistických politiků a jejich modelu „demokratického socialismu“.

4.2. Oč dnes jde?

Když začátkem ledna 1968 došlo na zasedání ÚV KSČ⁶⁰ k výměně na postu nejvyššího stranického představitele, takřka nic zpočátku nenapovídalo o možnosti zahájení razantních změn v politice stranického vedení. Veřejnost se o nástupu Alexandra Dubčeka do čela strany, jakož i o průběhu celého zasedání mohla dozvědět skrze stručné oficiální sdělení zveřejněné 6. ledna na úvodních stránkách všech soudobých deníků, nicméně jazyk tohoto sdělení ani v náznaku nenaznačoval, že by se za touto personální obměnou měla skrývat i možnost nějaké výrazné proměny politického obsahu. Československým občanům sice bylo sděleno, že „na základě celkové koncepce naší politiky, směřující k vytvoření hluboce demokratické a rozvinuté socialistické společnosti, v zájmu dělby práce a nových vztahů mezi vrcholnými stranickými a státními orgány a pro zvýraznění významu presidentské funkce, jakožto symbolu dělnické a socialistické moci v tomto státě, rozhodl ústřední výbor rozdělit funkci presidenta republiky a prvního tajemníka ÚV KSČ“⁶¹, nicméně celkově se text nesl spíše v duchu jistého mlhavého jazyka zdůrazňujícího jednotu strany a její věrnost dosavadním principům své politiky. O vnitřních rozporech, které provázely tehdejší zasedání ÚV KSČ, se v textu nikterak nehovořilo, ba naopak bylo zdůrazněno, že Antonín Novotný odchází na svou vlastní žádost, a ani otázka možného zahájení určité demokratizace politického systému se nijak výrazně neakcentovala.

S podobnou nevýrazností a věrností obvyklé stranické hantýrce se setkáme i při pohledu na text rezoluce schválené na konci lednového zasedání ÚV KSČ a určené nikoliv pro širokou veřejnost, ale pro informování jednotlivých nižších stranických funkcionářů. Text se od sdělení publikovaného na stránkách denního tisku lišil kromě větší mnohomluvnosti snad jen tím, že zde bylo uvedeno, že ÚV KSČ uložil předsednictvu strany vypracovat a v blíže nespecifikovaném termínu předložit návrh

⁶⁰ Toto zasedání ÚV KSČ bylo zahájeno ve dnech 19.-21. prosince 1967, ale po svém přerušení před Vánoci bylo nakonec dokončeno až v roce následujícím mezi 3.-5. lednem 1968, přičemž za účelem větší přehlednosti je zde pro jeho pojmenování využíváno zkrácené označení lednové zasedání či lednové plénum. Více o průběhu tohoto zasedání viz JANÁČEK, F. – MORAVEC, J. Leden 1968 a spor o jeho smysl. In KURAL, Václav, et al. *Československo roku 1968*. 1. díl, Obrodný proces. Praha : Parta, 1993, s. 27-31; KAPLAN, Karel. *Československo v letech 1967-1969*. 4. část. Praha : SPN, 1993, s. 8-14; VANČURA, Jiří. *Naděje a zklamání : Pražské jaro 1968*. Praha : Mladá fronta, 1990, s. 18-22. Z memoárové literatury viz např. DUBČEK, Alexander. *Naděje umírá poslední : vlastní životopis Alexandra Dubčeka*. Praha : Svoboda-Libertas, 1993, s. 132-137; HÁJEK, JIŘÍ. *Paměti*. Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1997, s. 255-258.

⁶¹ Zpráva o zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa. *Rudé právo*. 6.1.1968, roč. 48, č. 5, s. 1.

akčního programu jakožto základu pro následnou tvorbu dlouhodobého programu strany⁶².

Nejasnost této počáteční situace byla do velké míry jistě způsobena tím, že složení koalice, která se dokázala shodnout na odchodu Antonína Novotného z funkce prvního tajemníka strany, bylo velice nesourodé a nelze zde hovořit o existenci nějaké společně sdílené politické koncepce či o společném odhodlání veřejně prezentovat nutnost provedení výraznější reformy soudobého režimu a iniciovat kroky k jejímu zahájení, na což ostatně ve svých pamětech upozorňuje i sám Alexander Dubček⁶³. Navíc ani samotnou osobu nového prvního tajemníka strany si v tomto ohledu nelze nikterak idealizovat a domnívat se, že by do své funkce vstupoval již s jistou ucelenou vizí o provedení zásadních politických změn, byť o kritickém stavu tehdejšího režimu a nutnosti jeho reformování si byl bezesporu plně vědom. Výstižně to ve své memoárové práci s názvem *Mráz přichází z Kremle* zachycuje pozdější tajemník ÚV KSČ⁶⁴ a v lednu 1968 zaměstnanec stranického aparátu Zdeněk Mlynář: „Když se tedy Dubček dostává do nejvyšší mocenské funkce v KSČ, přichází tam zcela jistě s představou, že je nutné provést demokratickou politickou reformu, změnit dosavadní způsob vlády, ale za rozhodující považuje taková opatření, jež byla podstatná právě za starého systému vlády. Jako zkušený praktik stranického aparátu ví, že hlavní je odstranit od moci skupinu, která by mu byla nepřátelská, a naopak posílit a vytvořit skupinu svou.“⁶⁵

Jako klíčová pro pozdější vývoj a pro celkové nastartování reformního diskurzu se tak ukázala aktivita několika komunistických politiků, povětšinou členů ÚV KSČ, kteří začali veřejně vystupovat ve prospěch nutného zahájení reformy majících směřovat k proměně politického systému a jeho jisté demokratizaci. Nelze jistě tvrdit, že by to, co dnes nazýváme jako „pražské jaro“, bylo nějak uměle a shora vyvoláno reformně orientovanými politiky KSČ, neboť samotný stav uvnitř Československa byl z mnoha výše uvedených důvodů již po dlouhou charakterizován celkovou krizí komunistického režimu, která doslova volala po změně, nicméně faktem zůstává, že těmi, kdo poprvé veřejně prolomili polednové mlčení a nejistotu, byli někteří politici, kteří jasně proklamovali, že celá záležitost nesmí zůstat jen u pouhé výměny prvních tajemníků, ale musí se naopak stát základem pro mnohem zásadnější pokus o celkovou změnu

⁶² Celý text rezoluce viz VONDROVÁ, cit. 50, s 40-44.

⁶³ DUBČEK, cit. 60, s. 138.

⁶⁴ Zdeněk Mlynář zastával funkci tajemníka ÚV KSČ v období od 1. června do 16. listopadu 1968, kdy ze své pozice na protest proti stávající politické situaci odstoupil.

⁶⁵ MLYNÁŘ, cit. 28, s. 118.

politického obsahu, jejíž zastánci by se seskupili právě kolem osoby nově nastoupivšího Alexandra Dubčeka⁶⁶.

Za jistého průkopníka lze v tomto ohledu minimálně v českých reáliích⁶⁷ označit tehdejšího ministra lesního a vodního hospodářství a jakožto člena ÚV KSČ též přímého účastníka jeho posledního zasedání Josefa Smrkovského, který se ve svém článku v odborářském deníku *Práce* z 21. ledna 1968 s názvem *Oč dnes jde?* jasně vyjádřil, že smyslem lednového zasedání ÚV KSČ nebylo jen pouhé řešení personálních záležitostí, ale věc daleko zásadnější, ve které jde v první řadě „o to, aby jak ve straně, tak ve státě a všude jinde – kde se to patří – se rozhodovalo na základě demokratických principů a zásad“⁶⁸. Autorova slova o nutnosti nápravy minulých „deformací“ socialismu, demokratizace celého systému a návratu „k pokrokovým tradicím naší země“ byla nesporně velmi působivá a z úst vysokého stranického funkcionáře doposavad neslýchaná, přičemž zaměříme-li se v této souvislosti jen na pohled reformních komunistických politiků tak, jak byl prezentován na stránkách soudobého tisku, pak lze tvrdit, že obsahové jádro Smrkovského článku představuje zároveň jistý základ jejich následujících úvah o podstatě směřování k politickému systému „demokratického socialismu“. Hlavní myšlenkové kontury těchto úvah budou nyní poněkud blížeji rozvinuty.

Při analýze veřejně publikovaných článků, úvah či projevů reformních komunistických politiků v období od ledna do konce března 1968 je možné identifikovat několik společných obsahových rysů. V první řadě je nutné začít u společně sdíleného pohledu na minulost, respektive na podstatu tzv. „deformací“ poúnorového komunistického režimu, o jejichž nápravu se nyní mělo usilovat. Centrem pozornosti se stala nanejvýš kritika zakladatelského období komunistického režimu, označovaného souhrnně většinou jako doba tzv. „kultu osobnosti“, jehož „škodlivé metody těžce postihly KSČ, naši zemi i její hluboce demokratické tradice“⁶⁹. Jindy se zase spíše hovořilo o celkové negativní tendenci dosavadního systému ke koncentraci moci a

⁶⁶ O důležitosti těchto prvních veřejných vystoupení komunistických politiků hovoří ve svých pamětech též tehdejší novinář Jiří Lederer. Viz LEDERER, Jiří. *Touhy a iluze*. Díl 1, Vzpomínání do srpna 1968. Toronto : Sixty-Eight Publishers, 1984, s. 216-217.

⁶⁷ Nelze totiž v této souvislosti přehlížet skutečnost, že na Slovensku se podobné snahy interpretovat smysl posledního zasedání ÚV KSČ jakožto výraz možného zahájení určité demokratizace celého systému a nápravy jeho hlavních „deformací“ objevily prostřednictvím osoby Gustáva Husáka, který v té době nebyl členem ÚV KSČ, ještě před vydáním zmíněného Smrkovského článku. Více viz HUSÁK, Gustáv. Staršie výročie a nové nádeje. *Kultúrny život*. Leden 1968, roč. 23, č. 2, s. 1 a 8.

⁶⁸ SMRKOVSKÝ, Josef. *Oč dnes jde?*. *Práce*. 21.1.1968, roč. 24, č. 20, s. 1.

⁶⁹ SLAVÍK, Václav. Čas živé účasti. *Rudé právo*. 30.1.1968, roč. 48, č. 29, s. 3.

rozhodování v rukou stranického aparátu⁷⁰. Za jistý příklad tohoto společného pohledu reformních komunistických politiků na zásadní chyby minulé doby lze uvést následující slova Oty Šika pronesená na jednom z březnových shromáždění pražských vysokoškoláků, kde se debatovalo o současné politické situaci: „Docházelo k vážnému porušování demokratických principů a norem jak uvnitř strany, tak uvnitř celé naší socialistické společnosti, v důsledku čehož byly nejenom silně bržděny všechny nové a dávno potřebné změny v oblasti hospodářství, státní a veřejné správy a na mnoha jiných úsecích společenské činnosti, ale docházelo i k neúnosnému přehlížení a potlačování zájmů a potřeb nejrůznějších vrstev a skupin našeho obyvatelstva.“⁷¹

Na minulost však samozřejmě nebylo nahlíženo jen z pohledu kritického a naopak v ní byly hledány též možné zdroje inspirace pro soudobé úsilí o směřování k nové politické koncepci. Již zmiňovaný Smrkovského článek totiž hovořil o návratu ke svébytným tradicím československého socialismu a podobné hlasy volající po očištění od cizích metod a návratu k domácím kořenům se objevovaly zcela běžně i nadále⁷². Jinými slovy se jednalo o jistou rehabilitaci tzv. „československé cesty k socialismu“, o jejímž sledování hovořilo v předúnorových poměrech i tehdejší vedení KSČ. Jistě ne náhodou proto v projevu Alexandra Dubčeka proneseném při příležitosti dvacátého výročí února 1948 na slavnostním zasedání na Pražském hradě najdeme explicitní přihlášení se k tomuto historickému odkazu: „Úsilí strany budovat socialismus v souladu s tradicemi a realitou našich národů plně se osvědčilo v poválečném období nejen jako základ stranické politiky, ale jako zdroj politiky celého státu. Myslím, že tedy nepochybně, budeme-li jej brát jako obecný a trvalý princip veškeré výstavby socialismu u nás platný stejně včera jako dnes a zítra.“⁷³ Potvrzení platnosti těchto slov nalezneme i v pamětech jedné z dalších „tváří obrodného procesu“ Jiřího Hájka, jenž podstatu tehdejšího snah reformních komunistů shrnuje tak, „že šlo o celkovou rehabilitaci československé vlastní cesty k socialismu, jak se formovala v letech 1945-48 a jak byla po únoru 1948 postupně opuštěna – nejdřív kradmo a pak s fanfárami i krvavými dramaty procesů, poprav a utrpení v lágrech a věznicích“⁷⁴.

⁷⁰ Viz např. MLYNÁŘ, Zdeněk. Naše politická soustava a dělba moci. *Rudé právo*. 13.2.1968, roč. 48 č. 43, s. 3.

⁷¹ Soudruh O. Šik na shromáždění vysokoškoláků o současné politické situaci. *Rudé právo*. 15.3.1968, roč. 48, č. 74, s. 1 a 5, zde s. 1.

⁷² Viz např. HÁJEK, Jirí. Tradice, instituce a zásady demokratického jednání. *Mladá fronta*. 22.3.1968, roč. 24, č. 81, s. 2.

⁷³ Slavnostní zasedání na Pražském hradě: projev soudruha A. Dubčeka. *Rudé právo*. 23.2.1968, roč. 48, č. 53, s. 1-3, zde s. 2.

⁷⁴ HÁJEK, cit. 60, s. 259.

Hlavní pozornost tehdejších úvah však samozřejmě byla věnována zvláště otázce, jaké kroky jsou nutné k provedení demokratizace politického systému a veřejného života, o níž se tak hlasitě v příspěvcích jednotlivých komunistických politiků hovořilo. Všeobecně a ve shodě se Zdeňkem Mlynářem lze říci, že jádrem těchto úvah byla snaha o zajištění větší samostatnosti a autonomie rozhodování různých složek politického systému a zabránění situace, kdy se o všech hlavních společenských otázkách rozhoduje skrze direktivy stranického ústředí⁷⁵.

Součástí těchto kroků měla být v první řadě proměna vnitřních vztahů uvnitř samotné KSČ a jejich demokratizace, přičemž zdůrazňována zde byla zvláště role volených politických orgánů na úkor stranického aparátu, ať již na úrovni celostátní, či na rovině krajské a okresní. Za příklad zde bylo dáváno samotné poslední zasedání ústředního výboru strany, díky kterému se tento orgán začal „konečně stávat tím, čím má být: vskutku nejvyšším orgánem strany mezi sjezdy, orgánem, který demokratickou literu naplnil i demokratickým skutkem zásadního, v historii strany již desítky let neviděného významu“⁷⁶.

Neméně podstatným krokem soudobého směřování k „demokratickému socialismu“ měla být z pohledu reformních komunistických politiků proměna vztahů mezi KSČ a státní mocí, kde se hovořilo na jedné straně o tom, že nejvyšší exekutivní složka v podobě vlády musí v nových podmínkách převzít plnou odpovědnost za výkon státní politiky a nemůže být ve své činnosti jakkoliv dublována stranickými orgány, či jim být dokonce podřízena. Na straně druhé se poté zdůrazňovala nutnost respektu k ústavně zakotvenému principu dělby moci mezi jednotlivými státními orgány, jakož i k ústavě samotné, což kromě jiného mělo znamenat obnovení svébytné role Národního shromáždění jakožto nejvyšší zákonodárné instituce a orgánu, kterému musí být ze své činnosti plně odpovědná i vláda⁷⁷.

Stranou samozřejmě nezůstala ani otázka důsledné obnovy dodržování občanských práv a svobod, což v první řadě znamenalo to, že příslušné státní instituce měly do budoucna ve své činnosti vždy vycházet z těchto práv a svobod a bdít nad jejich dodržováním v takovém systému, kde rozhodující úloha je přičena nezávislým, pouze zákonům podřízeným soudům. Zvláštní pozornost byla v tomto ohledu často věnována otázce svobody slova a nutnosti „otevřít zdroje informací o stavu a

⁷⁵ Viz MLYNÁŘ, cit. 70.

⁷⁶ SMRKOVSÝ, Josef. Jak nyní dál. *Rudé právo*. 9.2.1968, roč. 48, č. 39, s. 3.

⁷⁷ Viz např. SMRKOVSÝ, Josef. Každému, co patří. *Reportér*. Únor 1968, roč. 3, č. 7, s. 3.

problémech společnosti, aby tyto zdroje byly přístupny každému občanovi, a dát průchod veřejnému mínění, což mimo jiné znamená respektovat jak názor většiny, tak i přihlížet k menšinovým názorům⁷⁸.

Konečně dalším zásadním předpokladem úvah o novém, demokratičtějším politickém řádu byla snaha o obnovení svébytné role Národní fronty jakožto autonomní složky politického systému, v rámci které by byla povolena možnost samostatnější politické aktivity jak jednotlivým nekomunistickým politickým stranám, tak i různým zájmovým společenským organizacím v ní zastoupených. Smyslem tohoto kroku mělo být zajistit jejím jednotlivým složkám možnost podílet se na formulaci státní politiky a přicházet s vlastními stanovisky, nicméně NF jako celek měla samozřejmě i nadále zůstat politickou platformou, jež zachovává vedoucí postavení KSČ a „která nedělí politické strany na vládní a opoziční v tom smyslu, že by proti linii státní politiky vytvářela opozici usilující o moc ve státě“⁷⁹.

Jinak řečeno, zásadní předpoklad celého demokratizačního procesu, a tedy i zde sledovaného modelu „demokratického socialismu“ představovala z pohledu reformních komunistických politiků nutnost udržet i do budoucna vedoucí roli KSČ v celém politickém systému, kde by sice byla dovolena jistá omezená forma pluralismu a větší autonomie jeho jednotlivých složek, ale kde by zároveň nebyla připuštěna možnost soutěže o moc a kde by role jakéhosi posledního arbitra zůstala i nadále v rukou KSČ. Podstatu této nové vedoucí úlohy strany, jejímž základem se měly stát jednotlivé výše uvedené demokratizační kroky, jež budou dále specifikovány v souvislosti s pojednáním o Akčním programu KSČ, definoval v jednom ze svých projevů z února 1968 Alexander Dubček vcelku výstižně jako stav, ve kterém „strana nehodlá nahrazovat ústavní orgány a společenské složky, přebírat za ně odpovědnost a vnucovat jim hotové konkrétní úkoly, ale chce je orientovat správným směrem a inspirovat je k samostatné činnosti“⁸⁰.

Závěrem této části ještě dodejme, že jistý společným rysem zde sledovaných úvah představovala kromě již zmíněných bodů taktéž mnohokrát se opakující přítomnost volání po brzkém vypracování a přijetí nového ideového dokumentu v podobě akčního programu strany, který se měl stát „věcnou základnou pro další

⁷⁸ O politice zcela otevřeně : s Václavem Slavíkem rozmlouvá Jiří Lederer. *Reportér*. Únor 1968, roč. 3, č. 7, s. 5-7, zde s. 6.

⁷⁹ MLYNÁŘ, Zdeněk. Co dál s naší demokracií?. *Rudé právo*. 26.3.1968, roč. 48, č. 88, s. 3.

⁸⁰ Obrodný proces celé společnosti naplnit pozitivními činy : projev soudruha A. Dubčeka na městské konferenci KSČ v Brně-městě. *Rudé právo*. 17.3.1968, roč. 48, č. 76, s. 1-2, zde s. 2.

demokratickou diskusi, pro další hledání a nalézání správné cesty, jakož i pro vlastní jednotu obrovské většiny nejen komunistů, ale všech našich občanů“⁸¹. Jinými slovy v tomto zamýšleném programovém dokumentu byla z pohledu reformních komunistických politiků shledávána jistá naděje, že v jeho rámci bude provedeno systematické shrnutí dosavadních reformních diskusí, na jehož základě by poté docházelo ke konkrétní realizaci základních kroků nutných ke směřování k takovému typu „socialismu, jaký jsme zatím nikde nepoznali a který by měl co říci i průmyslovým zemím Evropy s jejich vyspělým revolučním dělnickým hnutím“⁸².

4.3. Akční program KSČ

Jak již bylo dříve řečeno, bezprostředně po skončení lednového zasedání ústředního výboru a zvolení Alexandra Dubčeka do čela KSČ nebyla československá veřejnost nikterak seznámena s tím, že by měly být zahájeny a v dohledné době též dokončeny práce na vytvoření nového politického dokumentu v podobě akčního programu strany. V souvislosti s následným nástupem reformního diskurzu a debat o ozřejmování smyslu „ledna“ se však z chystaného akčního programu, majícího z pohledu reformních komunistických politiků představovat jistý základní obsahový rámec dalšího postupu, stalo důležité veřejné politikum.

Ve zprávě *Rudého práva* z 8. února 1968 o jednání předsednictva ÚV KSČ, konaného o dva dny dříve, se tak již můžeme dozvědět, že předsednictvo jednalo o přípravách nového programového dokumentu, „jehož pojetí, obsah a struktura mají vytvořit předpoklady pro kvalitní přípravu XIV. sjezdu KSČ“ a v jehož „nástinu se rozpracovávají úkoly pro nejbližší období, které bude nutno začít neodkladně řešit“⁸³. Přibližně o dva týdny později pak bylo na stránkách stejného deníku v souvislosti s projednáváním obsahového nástinu tohoto dokumentu předsednictvem strany specifikováno, že jeho konečné schválení se stane předmětem následujícího zasedání ÚV KSČ⁸⁴. Dokument, který se stal známý jako Akční program KSČ, byl tedy nakonec přijat ústředním výborem strany dne 5. dubna 1968 a lze jej bezesporu chápat jako

⁸¹ MLYNÁŘ, Zdeněk. Dnešní situace a náš politický systém. *Rudé právo*. 14.3.1968, roč. 48, č. 73, s. 3.

⁸² SMRKOVSKÝ, cit. 76.

⁸³ Smyslem akčního programu bude sjednotit úsilí strany a nejširších vrstev pracujících: zpráva z jednání předsednictva ústředního výboru KSČ. *Rudé právo*. 8.2.1968, roč. 48, č. 38, s. 1.

⁸⁴ Viz Zpráva z jednání předsednictva ÚV KSČ o nástinu obsahu akčního programu. *Rudé právo*. 21.2.1968, roč. 48, č. 51, s. 1.

oficiálně platný program reformních komunistických politiků usilujících o proměnu dosavadní podoby komunistického režimu⁸⁵.

Samotný text Akčního programu KSČ je rozdělen do pěti tematických částí⁸⁶, přičemž pro účely předkládané práce bude pozornost zaměřena pouze na první dvě pasáže, jež na jedné straně nabízejí jistý nový pohled na československé dějiny 20. století, jakož i na podstatu současné situace a na straně druhé poté podávají základní nástin konkrétní podoby zamýšlené reformy politického systému.

První část Akčního programu KSČ, která nesla titulek *Cesta Československa k socialismu*, lze v jistém smyslu chápat jako snahu legitimizovat a zdůvodnit nutnost uskutečnění různorodých reformních kroků, a to skrze provedení svébytného historického exkurzu do novodobých československých dějin od okamžiku vzniku samostatného státu v roce 1918 až do stávajícího období. Text proto začíná tvrzením, že společenský pohyb v Československu „byl ve 20. století nesen dvěma největšími proudy – národněosvobozeneckým hnutím a socialismem“, jejichž společné prolnutí bylo umožněno po skončení druhé světové války, kdy byla zahájena a v letech 1945-1948 uplatňována „politika československé cesty k socialismu, která obsahovala mnoho prvků, jejichž poznání může přispět k našemu nynějšímu úsilí o demokratizaci socialistického zřízení“⁸⁷.

Toto explicitní přihlášení se k tzv. „československé cestě k socialismu“ samozřejmě neznamenalo popření klíčové role února 1948, který umožnil prosazení vedoucí role KSČ v celém systému a dle samotného textu vytvořil „předpoklady pro urychlený pochod k socialismu“⁸⁸, avšak v jeho praktickém uplatňování v prvních letech nového režimu byly viděny závažné nedostatky a chyby, označované zde souhrnně jako tzv. „kult osobnosti“⁸⁹. Akční program KSČ sice v duchu marxistickoleninské ideologie nepopíral nutnost nastolení diktatury proletariátu bezprostředně po únoru 1948, nicméně zásadní problém tkvěl v jeho pojetí ve skutečnosti, že tehdejší „centralistické a direktivně administrativní metody byly neoprávněně přenášeny do

⁸⁵ K otázce vzniku Akčního programu KSČ a jeho projednávání na půdě jednotlivých stranických orgánů viz např. JANÁČEK, cit. 60, s. 40-42; MLYNÁŘ, cit. 28, s. 100-104; VONDROVÁ, cit. 50, s. 57-62, 79-100, 178-199.

⁸⁶ Jednotlivé části Akčního programu KSČ byly opatřeny těmito názvy: I. Cesta Československa k socialismu, II. Za rozvoj, za nový systém politického řízení společnosti, III. Národní hospodářství a životní úroveň, IV. Rozvoj vědy, vzdělanosti a kultury, V. Mezinárodní postavení a zahraniční politika ČSSR. Pro celé znění dokumentu viz VONDROVÁ, cit. 50, s. 320-359.

⁸⁷ VONDROVÁ, cit. 50, s. 321.

⁸⁸ VONDROVÁ, cit. 50, s. 321.

⁸⁹ VONDROVÁ, cit. 50, s. 322.

dalšího vývojového období a postupně přerůstaly v byrokratický systém⁹⁰, jehož praktickým projevem byla neúměrná koncentrace moci v rukou úzkého stranického aparátu, který plně přejímal či řídil úkoly státních institucí a potlačoval možnost samostatné role a iniciativy jednotlivých organizací sdružených v rámci NF. Výsledkem přetrvávající existence tohoto systému, který se stal doslova „překážkou vývoje na všech úsecích společenského života“⁹¹, proto byla hluboká krize celého komunistického režimu, jejíž překonání představovalo dle Akčního programu KSČ hlavní konstantu soudobého reformního úsilí.

Tato deklarovaná snaha o překonání stávající krizové situace si dle sledovaného dokumentu v první řadě vyžadovala nutnost uznat pluralitní charakter soudobé společnosti a uplatnit nový model politického systému v podobě „socialistické demokracie, která bude odpovídat skutečnému rozložení zájmů jednotlivých vrstev a skupin naší společnosti a která jim umožní vyjádřit zájmy ve svých organizacích a uplatnit svůj hlas ve veřejném životě“⁹². Nezpochybnitelnou součástí této zamýšlené „socialistické demokracie“ neboli „demokratického socialismu“ představovalo samozřejmě i nadále udržení principu vedoucí role KSČ, který však měl v nových podmínkách ztratit dosavadní podobu monopolního soustředování moci v rukou ústředních stranických orgánů a získat jinou, mnohem decentralizovanější tvář, jejíž podstata byla viděna jednak ve vnitřní demokratizaci strany samotné, jednak v proměně jejích vztahů k ostatním složkám politického systému.

Podstata a konkrétní náplň této proměny se poté staly předmětem zájmu druhé části Akčního programu KSČ, jež byla pojmenována *Za rozvoj socialistické demokracie, za nový systém politického řízení společnosti*. Odhlédneme-li zde od svébytné problematiky řešení státoprávního uspořádání mezi Čechy a Slováky, pak lze ve zkratce tvrdit, že Akční program KSČ se snažil obhájit takovou vizi politického systému, kde by došlo k důležité proměně vztahů mezi KSČ jakožto jeho vedoucí složkou na straně jedné a společností a státem na straně druhé a ve kterém by byla zaručena ochrana individuálních práv každého občana.

Prostor pro uplatnění různorodých zájmů a potřeb soudobé společnosti měl být dle dokumentu umožněn primárně skrze obnovení důležitosti systému NF. Nekomunistické politické strany a jednotlivé zájmové organizace v ní zastoupené měly

⁹⁰ VONDROVÁ, cit. 50, s. 321.

⁹¹ VONDROVÁ, cit. 50, s. 323.

⁹² VONDROVÁ, cit. 50, s. 326.

získat postavení samostatných a autonomních partnerů, kteří by se společně s KSČ podíleli na formulaci a tvorbě státní politiky, což ale zároveň bylo podmíněno udržением NF jakožto jisté celospolečenské sjednocující platformy zabraňující vnějškovému formování nezávislých politických sil „v tom smyslu, že by se vytvářela opozice proti linii státní politiky jako linii celé Národní fronty a vedl se politický boj o moc ve státě“⁹³. Přestože se Akční program KSČ výslovně zmiňoval o nutnosti vnitřní reorganizace NF, popř. o možnosti vstupu nových členů, je nutné mít stále na paměti, že se nejednalo o revitalizaci takového politického mechanismu, který fungoval v Československu v letech 1945-1948, neboť byť byla KSČ takto ochotna přibrat k účasti na moci další složky a do jisté míry se s nimi o tuto moc dělit, předpokládalo to zároveň, že jí v tomto partnerství zůstane vedoucí úloha plynoucí nanejvýš z ideologického přesvědčení, že KSČ představuje jistého garanta poslední instance bdícího nad správným směřováním celé společnosti. Slovy dokumentu samotného: „KSČ považuje politické vedení marxisticko-leninské koncepce vývoje socialismu za podmínku správného vývoje naší socialistické společnosti.“⁹⁴

Důležitým rysem zamýšlené podoby „demokratického socialismu“ měla dále být i nová dimenze vztahů mezi KSČ a státními institucemi. Komunisté zastávající veřejné funkce se při své činnosti měli samozřejmě řídit linií a názory své strany, nicméně do budoucna mělo být zabráněno dosavadní praxi, že jednotlivé státní orgány přenášely svoji odpovědnost na stranický aparát a stávaly se pouhými „slepými“ vykonavateli jeho direktiv. Státní aparát jakožto celek se měl naopak stát autonomním subjektem, jehož jednotlivé složky mají samostatné postavení a jsou plně odpovědné za výkon svých, zákonem jim stanovených činností. Součástí těchto představ bylo též přihlášení se k důslednému uplatnění principu dělby a kontroly moci, neboť „politika strany vychází z požadavku, aby v celém státním mechanismu nedocházelo k přílišnému soustřeďování moci v jednom článku, v jednom aparátu nebo u jednotlivce“⁹⁵. Akční program KSČ v této souvislosti v první řadě zmiňoval jednak nutnost obnovení nezávislé soudní moci, jednak naplnění ústavní role Národního shromáždění jakožto skutečného zákonodárského orgánu, kde je umožněna volná diskuse nad projednávanými návrhy a

⁹³ VONDROVÁ, cit. 50, s. 331.

⁹⁴ VONDROVÁ, cit. 50, s. 331.

⁹⁵ VONDROVÁ, cit. 50, s. 336.

který v praxi uplatňuje svou kontrolní funkci ve vztahu k vládě, jež je mu za svou činnost plně odpovědná⁹⁶.

Konečně v neposlední řadě nelze opominout, že Akční program KSČ jakožto jistý základní koncept nového modelu „demokratického socialismu“ kladl poměrně velký důraz na zajištění občanských práv a svobod a na problematiku jejich ochrany. Jako bezprostřední úkol byla uvedena nutnost zákonné úpravy svobody projevu, shromažďování, sdružování či pohybu, a to zejména se zřetelem k možnosti volného vycestování do zahraničí. Stranou nezůstala ani otázka ochrany práv vlastnických a snaha o celkovou nápravu právního řádu za účelem „vyloučit ustanovení, která prakticky znevýhodňují občany proti státním i jiným institucím“⁹⁷. Zdůrazněna v této souvislosti musí být též skutečnost, že Akční program KSČ si za jeden ze svých důležitých cílů vytyčil provedení rehabilitace všech občanů, komunistů i nekomunistů, kteří se po únoru 1948 stali obětí nezákonných represí.

Výše nastíněnou vizi reformy politického systému nelze jistě chápat jako koncepci definitivní a zcela neměnnou, vždyť Akční program KSČ sám jasně deklaroval, že „zahrnuje úkoly, záměry a cíle pro nejbližší období“⁹⁸ a že se má stát základem pro budoucí vypracování dlouhodobého programu strany, jakož i přijetí nové československé ústavy. Nicméně i tak je bezesporu na místě považovat zde představené obsahové jádro tohoto dokumentu za věrohodný odraz dobových myšlenek reformních komunistických politiků a jejich pohledu na podstatu uvažované přeměny dosavadní podoby politického systému. Podstatu, v níž se skrývají důležité limity jimi zastávaného modelu „demokratického socialismu“ či, slovníkem Akčního programu KSČ, „socialistické demokracie“, které se nám jasně vyjeví i při následujícím pohledu na některá další vystupování „tváří obrodného procesu“ na stránkách soudobého tisku a které bych chtěl v této souvislosti podrobit na závěr celkovému kritickému zhodnocení.

⁹⁶ V souvislosti se zastupitelskými orgány, tedy kromě celostátního parlamentu též sítě národních výborů, se v Akčním programu KSČ samozřejmě hovořilo i o nové úpravě volebního systému, a to v tom smyslu, že jednotliví voliči by měli dostat možnost rozhodnout se mezi více kandidáty, avšak stále jen v rámci společné kandidátky jednotné NF. Blíže viz VONDROVÁ, cit. 50, s. 335. Podobně se ve svém projevu na květnovém zasedání ÚV KSČ vyjádřil i Alexander Dubček a skrze svůj březnový článek v *Rudém právu* též Zdeněk Mlynář. Srv. Z referátu A. Dubčeka k současné politické situaci a dalšímu postupu strany. *Práce*. 4.6.1968, roč. 24, č. 153, s. 1 a 7, zde s. 7; MLYNÁŘ, cit. 79.

⁹⁷ VONDROVÁ, cit. 50, s. 332

⁹⁸ VONDROVÁ, cit. 50, s. 354.

4.4. Zveme vás ke spolupráci

Jak již bylo dříve řečeno, přijetí Akčního programu KSČ bylo z pohledu reformních komunistických politiků nahlíženo jako důležitý krok, který se měl stát jakýmsi základem nástupu strany k nové politice, k politice praktického uplatnění, jakož i veřejného obhájení zásad obsažených v tomto programovém dokumentu⁹⁹. Dle Františka Kriegla totiž charakter doby doslova vyžadoval, „aby člen strany byl ve všech složkách, kde pracuje, iniciativní a aktivně prosazoval linii Akčního programu KSČ“¹⁰⁰, což lze samozřejmě v tomto ohledu do velké míry uplatnit i na vybraná vystupování reformních komunistických politiků na stránkách soudobého tisku v období od dubna do srpna 1968 a chápat obsah jejich stanovisek v podstatě jako jisté opakování či další rozvedení myšlenek o smyslu a cílech proměny politického systému, jež byly již dříve shrnuty v rámci Akčního programu KSČ.

V jejich různorodých příspěvcích se tak v první řadě opětovně objevuje společná tendence zdůrazňovat, že hlavním posláním nové politiky je úsilí o řešení dlouhodobé krize tehdejšího komunistického režimu a uvědomění si nemožnosti nadále „pokračovat ve správě věcí veřejných starým byrokraticko-policejním způsobem, jaký na sebe vzal stát vzešlý z porevoluční diktatury proletariátu“, neboť za dané situace se zcela jasně vyjevuje „neodbytný problém demokratizace a humanizace socialistického zřízení, problém hledat a najít novou variantu marxismu obrozením jeho prvotních osvobozeneckých cílů“¹⁰¹.

V tomto svém směřování k nové podobě politického systému kladlo reformní vedení KSČ, jak již bylo dříve uvedeno, velkou důležitost nutnosti skoncovat s dosavadní praxí monopolizace veškeré moci v rukou stranického ústředí a naopak zajistit prostor pro uplatnění jednotlivých společenských zájmů. V tomto ohledu se proto na stránkách tisku věnovala poměrně velká pozornost mechanismu NF a bylo zdůrazňováno, že její jednotlivé složky se musí do budoucna stát plně autonomními subjekty, kterým bude umožněno podílet se společně s KSČ na formulaci státní politiky v jednotlivých oblastech, byť za výslovného předpokladu, že rámec NF zůstane omezen

⁹⁹ Viz např. MLYNÁŘ, Zdeněk. Nástup strany k nové politice. *Rudé právo*. 7.4.1968, roč. 48, č. 97, s. 1.

¹⁰⁰ KRIEGEL, František. Národní fronta jako živý, demokratický organismus. *Rudé právo*. 19.6.1968, roč. 48, č. 168, s. 1.

¹⁰¹ Marxův myšlenkový odkaz je záštitou, oporou a inspirací : z projevu tajemníka ÚV KSČ soudruha Č. Císaře. *Rudé právo*. 7.5.1968, roč. 48, č. 126, s. 1 a 3, zde s. 3.

jen na takové politické strany či zájmové organizace, které stojí na bázi socialismu a nezadatelnosti principu společného vlastnictví výrobních prostředků¹⁰².

Nešlo však samozřejmě jen o udržení sociálně-ekonomické reality nastolené po únoru 1948, ale i reality politické, jejímž klíčovým rysem byla vedoucí role KSČ v celém politickém systému. Ta sice měla v nových podmínkách získat výrazně jinou podobu a ztratit charakter totálního mocenského monopolu, nicméně nutnost jejího zachování tvořila z pohledu reformních komunistických politiků i nadále nezbytný rámec dalšího vývoje, což jistě z nemalé části pramenilo z jejich přesvědčení, že jimi zastávaná vize shora řízené přeměny politického systému vyjadřuje zájmy naprosté většiny československých občanů a že mají v tomto svém směřování jejich plnou důvěru, kterou si realizací své politiky udrží i do budoucna¹⁰³. Zcela jasně se v této souvislosti vyjádřila jedna z „tváří obrodného procesu“ Ota Šik ve svém článku ze srpnového čísla týdeníku *Reportér*: „Nikdo z nás nebude pochybovat o tom, že strana je a zůstane vedoucí silou naší společnosti, neboť zajisté chápeme, že se naše společnost nemůže vyvíjet živelně, ale po ose myšlenek a projektů, které občanům předkládá strana, vyjadřující socialistickou pozici celého státu.“¹⁰⁴

Slova o nedotknutelnosti vedoucí role KSČ mě přivádí k pokusu o jisté celkové kritické zhodnocení modelu „demokratického socialismu“ tak, jak jej nahlíželi reformní politici ve vedení KSČ. Jako vhodný odrazový můstek lze v této souvislosti využít novinový titulek, kterým byl v tehdejší tisku doprovázen přepis prvomájového projevu Alexandra Dubčeka a jenž nesl název *Zveme vás ke spolupráci za rozkvět socialistické republiky*¹⁰⁵. Tento titulek totiž příznačně vystihuje zásadní limit zde diskutované vize přeměny dosavadní podoby komunistického režimu, v jejímž jádru byla sice silně akcentována nutnost uznání názorové plurality a aktivního zapojení jednotlivých společenských složek do správy věcí veřejných, nicméně ani tato pozměněná situace neměla v žádném případě ohrozit mocenskou nadvládu KSČ. Její reformní vedení sice opakovaně hovořilo o potřebě nového pojetí vedoucí úlohy strany a rozchodu s dosavadní praxí monopolního soustředování moci v rukou stranických orgánů, avšak praktickou podobou těchto představ měla být jen ochota přibrat k účasti na moci některé

¹⁰² Viz např. Národní fronta – základna všech demokratických a socialistických sil : projev soudruha A. Dubčeka. *Rudé právo*. 16.6.1968, roč. 48, č. 165, s 1-2, zde s. 2; KRIEGEL, cit. 100.

¹⁰³ Viz např. DUBČEK, Alexander. Komunisté nezklamou naděje lidu. *Rudé právo*. 27.5.1968, roč. 48, č. 145, s. 1-2.

¹⁰⁴ ŠIK, Ota. Konstanty socialismu. *Reportér*. Srpen 1968, roč. 3, č. 34, s. 5-7, zde s. 5.

¹⁰⁵ *Zveme vás ke spolupráci za rozkvět socialistické republiky* : A. Dubček na prvomájové manifestaci v Praze. *Práce*. 2.5.1968, roč. 24, č. 121, s. 1 a 3.

další společenské složky, a ztížit si tak podmínky uplatňování svého vedoucího postavení. Hovoří-li se tedy v této souvislosti např. v Akčním programu KSČ o tom, „že v současné době zvlášť záleží na tom, aby strana prováděla takovou politiku, aby si plně zasloužila vedoucí úlohu v naší společnosti“¹⁰⁶, pak ten samý text si ani v náznaku nepřipouští, že by KSČ měla o tuto svou vedoucí roli usilovat v rámci svobodné soutěže o moc s ostatními politickými subjekty, neboť v jádru reformních úvah jednotlivých „tváří obrodného procesu“ zůstávalo i nadále pevně zakotvené přesvědčení o nadřazenosti marxisticko-leninské ideologie a skrze to též představa o KSČ jakožto představitelce „zájmů nejpokrokovější části všech vrstev – a tím i perspektivních cílů naší společnosti“¹⁰⁷.

Omezenost této koncepce se plně vyjeví při pohledu na konkrétní názory reformních komunistických politiků ohledně podoby fungování oživeného mechanismu NF, která měla tvořit jeden ze základních aspektů jimi zastávaného modelu „demokratického socialismu“. Problém totiž nepředstavuje pouze fakt, že formování jakýchkoliv nezávislých opozičních sil mimo rámec NF mělo zůstat i nadále nepřípustné, což byl princip zakotvený již v Košickém vládním programu z roku 1945, a členství omezeno jen na politické subjekty stojící na bázi socialismu, ale mnohem více též skutečnost, že ani uvnitř samotné NF nešlo o zakotvení principu politické rovnoprávnosti mezi jejími jednotlivými členy, neboť nekomunistické politické strany, jakož i různé zájmové organizace zde sice měly mít možnost formulovat a hájit zájmy svých členů, nemohly by však vstupovat do otevřené soutěže o moc a soupeřit s KSČ o dočasné vedoucí postavení ve svobodných volbách. Jinak řečeno, případná realizace těchto představ o reformě politického systému by tak v tomto ohledu neznamenal více než uplatnění nové podoby petrifikace mocenskopolitických vztahů nastolených po únoru 1948. Pro opodstatněnost tohoto tvrzení stačí připomenout slova Zdeňka Mlynáře pronesená v rámci jeho rozhovoru pro deník *Práce* z června 1968: „Řečeno tedy jen velice stručně: myslím, že nemůžeme hledat žádné recepty ani v návratu před únor 1948 – a tím méně před rok 1938 – a že nemáme žádné hotové vzory ani nikde v zahraničí.“¹⁰⁸

Na základě těchto skutečností si proto dovolím polemizovat s tvrzením autorského kolektivu historiků kolem Václava Kurala, kteří ve své dvojdílné práci

¹⁰⁶ VONDROVÁ, cit. 50, s. 327.

¹⁰⁷ VONDROVÁ, cit. 50, s. 328.

¹⁰⁸ O politickém systému, radách pracujících a odborové organizaci : rozhovor s tajemníkem ÚV KSČ doc. Zd. Mlynářem. *Práce*. 18.6.1968, roč. 24, č. 167, s. 1 a 4, zde s. 1.

Československo roku 1968 v souvislosti s Akčním programem KSČ jakožto bezesporu hlavním ideovým dokumentem tehdejších reformních komunistických politiků zastávají názor, že „jeho prioritním a hlavním cílem se měla stát přeměna totalitního politického systému v systém demokratický“¹⁰⁹. Budeme-li zde totiž chápat demokracii v souladu se Schumpeterovou procedurální definicí jako „institucionální zřízení, které umožňuje činit politická rozhodnutí a v němž jednotlivci získávají rozhodovací moc v konkurenčním zápase o voličův hlas“¹¹⁰, pak je zcela jasné, že reformní představy „tváří obrodného procesu“ a jimi vyslovovaná potřeba demokratizace soudobého politického systému neměla za svůj cíl nastolení takového typu režimu, který bychom mohli označit za skutečnou pluralitní demokracii fungující na principu volné soutěže o moc ve svobodných a v pravidelném časovém intervalu se opakujících volbách. Plně se proto přikláním ke stanovisku Petra Pitharta, že uskutečnění tohoto modelu „demokratického socialismu“ by v zásadě nic nezměnilo na nedemokratické povaze komunistického režimu, byť by výrazně ovlivnilo mechanismy jeho fungování a poskytlo větší prostor pro občanskou aktivitu¹¹¹.

Na druhou stranu je ovšem nutné ihned dodat, že i přes tyto kruciální limity v uvažování reformních komunistických politiků nehodlám jejich soudobé úsilí jednoduše celkově odmítnout a odpírat mu jakékoliv pozitivní rysy. Tvrzení historika Jana Měchýře, že tehdejší „reforma společenského systému byla naprostě většině těchto lidí „ledna“ jen prostředkem k seberealizaci, nikoliv skutečným cílem“¹¹², proto považuji v tomto ohledu za příliš přehnané, neboť nedokáže ocenit zásluhy, které těmto lidem bezesporu patří. Nelze totiž nevidět, že to byli právě oni, kteří měli velkou zásluhu na nastolení kritické a otevřené diskuse o nové podobě politického systému, jakož i o nezákonnostech předchozího období. Přiznání vlastních chyb a nesporná snaha o „zlidštění“ dosavadního komunistického režimu jistě nemohou být se zřetelem k daným dobovým podmínkám pokládány za zanedbatelné či nevýznamné, a to bez ohledu na fakt, že hlavním úkolem kritického pozorovatele je v první řadě vidět v názorech reformních komunistických politiků závažné nedostatky a snažit se na ně aktivně upozorňovat.

¹⁰⁹ JANÁČEK, F. – MORAVEC, J. Mezník i rozcestí reformního hnutí (duben – květen). In KURAL, Václav, et al. *Československo roku 1968*. 1. díl, Obrodný proces. Praha : Parta, 1993, s. 67.

¹¹⁰ SCHUMPETER, Joseph A. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2004, s. 287.

¹¹¹ Blíže viz PITHART, cit. 17, s. 283-284.

¹¹² MĚCHÝŘ, Jan. Na okraj legendy 1968. *Soudobé dějiny*. 1993/1994, roč. 1, č. 1, s. 14-15.

5. „Demokratický socialismus“ a perspektiva reformních komunistických intelektuálů

5.1. Úvodní poznámky

Fenomén publicistických úvah, které se v průběhu „pražského jara“ objevily na stránkách českých a slovenských novin a časopisů a jejichž předmětem byla otázka zamýšlené přeměny politického systému, jakož i celkového postižení dobového smyslu, nezůstal samozřejmě omezen pouze na oblast vedoucích politických funkcionářů, ale byl reflektován i v řadách široké angažované veřejnosti, jejíž různorodí zástupci začali na stránkách soudobého tisku v podstatě ihned po prolomení mlčení a nastolení reformního diskurzu ze strany některých komunistických politiků vyjadřovat svou nespokojenost se stavem tehdejšího režimu, otevřeně kritizovat některé jeho aspekty a stejně tak i přinášet své vlastní názory na možné překonání těchto krizových jevů ve státě a společnosti. V této kapitole se proto zaměřím na problematiku, jakým způsobem do těchto diskusí přispívali lidé, které lze souhrnně označit za reformní komunistické intelektuály, tj. zejména publicisté, spisovatelé, filozofové, ekonomové či různí další vědečtí pracovníci, jejichž časopisecké a novinové úvahy, články a stati tvořily z hlediska kvantitativního jistě nejpočetnější část tehdejších příspěvků týkajících se možné reformy stávajícího režimu a jeho přeměny v politický systém „demokratického socialismu“.

Při bližším pohledu na autorskou skladbu těchto příspěvků se navíc ukáže, že jejich tvůrci byli převážně komunističtí intelektuálové středního věku, u kterých lze zcela nahlas hovořit o jistém horizontu společné generační zkušenosti a které sám jeden z jejich výrazných představitelů Antonín J. Liehm ve své knize rozhovorů s příznačným názvem *Generace* charakterizoval jako ty, jimž „bylo kolem dvaceti a přes dvacet let v letech 1945-48 a [...] kolem čtyřiceti a přes čtyřicet v letech 1962-68“ a „kteří tak či onak, více či méně aktivně vstoupili do padesátých let jako do etapy, kterou si přáli, nebo alespoň neodmítali, a o dvacet let později hráli důležitou roli při pokusu o likvidaci jejich důsledků“¹¹³. Podobné stanovisko nalezneme i u současného českého sociologa Miloše Havelky, který v této souvislosti hovoří o tzv. „generaci totálního nasazení“, jím vymezenou ročníky narozenými přibližně v letech 1918-1930, jejímž „rozhodujícím východiskem vidění světa [...] bylo převzetí levicově avantgardistického pojetí kultury a myšlení, spojené se základnějším přesvědčením o zásadní krizi

¹¹³ LIEHM, cit. 7, s. 9.

moderního světa a moderního člověka, a to jak ve sféře sociální, tak ve sféře duchovní a morální”¹¹⁴.

S vidinou možného konečného vyřešení této krize a pod tíhou válečných událostí se mnozí představitelé této generace, mezi které lze kromě již zmíněného Antonína J. Liehma zařadit také osobnosti jako Pavel Kohout, Karel Kosík, Pavel Machonin, Jan Procházka či Milan Šimečka, ocitli po roce 1945 v řadách komunistické strany, s jejíž revoluční ideologií a vizí sociálně spravedlivé beztřídní společnosti se nejen plně ztotožnili, ale v rámci svých možností též aktivně jednali, aniž by si však zároveň kriticky uvědomovali praktické důsledky svého konání a po únoru 1948 rovněž skutečný charakter nového komunistického režimu, s jehož příchodem spojovali optimistické naděje a naplnění vznešeného poslání. Vcelku výstižně zachytil tento myšlenkový profil nemalé části poválečné mládeže jeden z jejích členů a v krátkém období od července do září 1968 též ředitel Československého rozhlasu Zdeněk Hejzlar, který na atmosféru tehdejší doby zavzpomínal v březnu 1968 na stránkách odborářského deníku *Práce*: „Okouzlení svobodou a opojení reálným podílem na revolučních přeměnách pracovali jsme bez oddechu na uskutečňování svých zjednodušených představ, a protože jsme byli jako každé mládí zelení, nezkušení a nevzdělaní, činili jsme ve své fanatické jistotě nejen dobré, ale i chyby, a to s ohromnou důkladností.“¹¹⁵

Toto důsledné přilnutí ke komunistickým ideálům však již záhy po únorovém vítězství začalo dostávat vážné trhliny a na jeho dně se usazovat zatím nepřilís vyslovované obavy, jejichž symbolické završení přinesl rok 1956 a s ním spojené odhalení tzv. „kultu osobnosti“ na XX. sjezdu sovětských komunistů, jakož i následné události v celém východním bloku. Důsledek tohoto prvního veřejného přiznání rozporu mezi proklamovaným ideálem a praktickou skutečností se v řadách komunistických intelektuálů projevil skrze vnitřně jistě bolestný proces přehodnocování jejich dosavadní nekritické akceptace soudobé mocenské reality a jakéhosi „zpytování“ vlastní minulosti, které zároveň otvíralo cestu k postupnému přerodu těchto lidí v aktivní zastánce nutnosti reformy celého společenského systému, a to v duchu určité renesance a záchrany těch ideálů, se kterými zprvu vstupovali do komunistické strany a jejichž možné praktické realizace se ani pod tíhou nyní již vnímaného pokřivení odmítali zcela

¹¹⁴ HAVELKA, Miloš. Česká kultura a politika před různými horizonty generační zkušenosti. In MACHÁT, Z. – SLAČÁLEK, O. – ZNOJ, M (eds.). *Nezapomenuté historie : sborník k 70. narozeninám Františka Svátka*. Brno : Doplněk, 2007, s. 104.

¹¹⁵ HEJZLAR, Zdeněk. Muž, který má zakázanou Prahu. *Práce*. 3.3.1968, roč. 24, č. 61, s. 3.

vzdát¹¹⁶. Následující období mezi roky 1956 a 1968 bylo tak ve znamení obtížného a mnohdy konfliktního potýkání těchto „procitajících“ komunistických intelektuálů, jejichž tiskovou tribunou se staly najmě *Literární noviny*, se soudobou moci a jejími byrokratickými mechanismy. Jeho průběh byl sice od počátku let šedesátých charakterizován postupným uvolňováním režimu, avšak až teprve po lednu 1968 a následném zrušení cenzury se naplno uvolnil prostor pro volné uplatnění jejich kritických názorů a myšlenek, v jejichž středu zaujímal klíčové postavení právě zde sledovaná otázka směřování k novému politickému uspořádání označovanému jako „demokratický socialismus“.

Jestliže smyslem předcházejících řádek bylo upozornit na možnost určitého generačního vnímání novinových a časopiseckých příspěvků reformních komunistických intelektuálů v průběhu „pražského jara“, pak to zároveň neznamená, že tento generační přístup představuje jakési vševysvětlující schéma. Tak tomu samozřejmě není, neboť mezi jednotlivými příslušníky zde sledované skupiny existovaly mnohdy nemalé rozdíly, které dokonce někdy brání v případě některých z nich jejich zařazení do rámce společného myšlenkového konceptu „demokratického socialismu“ nastíněného v této kapitole, jindy je zase nutné toto generační vidění jistým způsobem rozvolnit, aby bylo možné sem zařadit některé věkově starší představitele, jako např. profesora germanistiky a v době „pražského jara“ předsedu Svazu československých spisovatelů Eduarda Goldstückeru, který naopak svými názory a svou hodnotovou perspektivu zcela jistě spadá do skupiny těchto reformních komunistických intelektuálů. Podobné koncepční nedostatky však nejsou ani zdaleka tak podstatné a v posledku nepředstavují žádný závažný problém, uvědomíme-li si, že v tomto ohledu mi nejde o vynášení soudů nad jednotlivými lidmi, ale mnohem spíše o vystižení kolektivních nálad a dispozic. V takovém případě nám totiž mohou úvahy o existenci jisté společné generační mentality této skupiny poskytnout užitečný nástroj, jenž v mnohém přispívá k pochopení reformních úvah valné části jejich jednotlivých zástupců.

¹¹⁶ Složitost a jistou rozpornost tohoto postupného vnitřního přerodu komunistických intelektuálů vylíčil později výstižně ve svých pamětech dlouhodobý člen tehdejší redakce *Literárních novin* Milan Jungmann: „Nevěděli jsme si rady se stále naléhavějšími problémy sociálněpolitickými, ani se sebou, ale vycíťovali jsme, že je cosi základního v nepořádku v celém systému, ochromovala nás mravní labilita, do které jsme zabředali a která nás nutila smířovat se s podlostí a potlačováním svobodné vůle. Přesvědčovali jsme sami sebe, že jde o přechodný, dočasný stav, který bude překonán po protřžení cílové pásky - vybudováním socialistické společnosti nejen na papíře (v ústavě), ale ve skutečnosti.“ Srv. JUNGSMANN, cit. 4, s. 58.

A právě otázka obsahu jejich úvah je předmětem této kapitoly, ve které bude na politické rozpravy reformních komunistických intelektuálů nahlíženo ve dvou základních aspektech. Na straně jedné se zaměřím na to, jakým způsobem byla v myšlení těchto lidí chápána podstata a smysl soudobé situace, neboť pouze prizmatem tohoto pohledu lze na straně druhé blíže uchopit některé konkrétní úvahy pojednávající o možných konturách politického systému „demokratického socialismu“. Je sice pravdou, že v tomto případě nedisponujeme podobně obsáhlým programovým dokumentem, jakým byl v předchozí části Akční program KSČ, nicméně i tak se nám při pohledu na hlavní myšlenky reformních komunistických intelektuálů, které se v průběhu „pražského jara“ objevovaly na stránkách tisku, vyjeví snad vcelku koherentní obraz jejich tehdejších představ o politické reformě, a to včetně přítomnosti některých zásadních limitů, jež i přes veškerou kritičnost jejich soudobého úsilí nalezneme i v rámci tohoto modelu „demokratického socialismu“.

5.2. Dějinná příležitost

Když 4. března 1968 předsednictvo ÚV KSČ na svém zasedání přijalo usnesení, kterým se *de facto* rušila cenzura médií, neznamenal tento krok v žádném případě jakousi prvotní iniciativu k umožnění volné debaty o minulém období a podstatě soudobých událostí, ale ba naopak spíše pouhé potvrzení stavu, který byl již více než měsíc charakterizován atmosférou trvale narůstající diskuse na stránkách tisku, jakož i na půdě televize a rozhlasu o smyslu lednových změn ve vedení KSČ a o nutnosti jejich dalšího domýšlení a praktického rozvoje. Novinář a tehdejší hlavní tvář odborářského deníku *Práce* Jan Štern na tuto pozoruhodnou situaci výstižně zavzpomínal s odstupem několika měsíců v jednom ze svých článků: „Zdalo se (*tzn. po skončení lednového zasedání ÚV KSČ - pozn. autora*), že je úpěnlivým přáním nejen zjevných stoupenců Novotného, ale i stoupenců mírného pokroku v mezích směrnic a kabinetů, aby se do politického sporu, jenž se „nahore“ rozhořel, nezapletla veřejnost, „ulice“. A tu došlo k něčemu, co asi historik jednou nazve „výbuchem sdělovacích prostředků“, nebo „revoltou novinářů“ - došlo k tomu, že kolektivy rozhlasu, televize, hlavních deníků vzaly věc obrody do svých rukou a daly široké komunistické i nekomunistické veřejnosti tribunu a hlas. Začalo se pěkně naplno říkat „oč jde“.“¹¹⁷

¹¹⁷ ŠTERN, Jan, Spojenectví angažovaných. *Práce*. 10.8.1968, roč. 24, č. 221, s. 1 a 3, zde s. 1.

Jak již bylo řečeno, velká část tehdejších příspěvků pocházela najmě z pera reformních komunistických intelektuálů různého ražení, v jejichž chápání smyslu a podstaty soudobých událostí lze vyzorovat několik důležitých společných rysů.

V prvé řadě si není možné nepovšimnout skutečnosti, že tito lidé nahlíželi na změny započaté v lednu 1968 jako na vskutku výraznou příležitost k vybudování nového, lepšího či opravdového socialismu. V tomto ohledu jsou tak zcela pochopitelná následující slova Antonína J. Liehma z prvního čísla¹¹⁸ *Literárních listů*: „Roku 1948 jsme vykročili cestou socialismu. Avšak studená válka a stalinismus nutně musely vést k stalinskému vykolejení československého socialismu. Teprve dnes se můžeme vážně pokusit dokázat, že je i jiná cesta, cesta demokratického socialismu, pro který jsme se kdysi rozhodovali, netušíce, že tehdy nebyl uskutečnitelný.“¹¹⁹ Podobné stanovisko nalezneme i u Eduarda Goldstückera, který za nejvýznamnější výsledek lednového zasedání ÚV KSČ považoval to, že otevřelo dveře „naději, že můžeme v této zemi vybudovat socialismus vpravdě osvícený, moderní v nejlepším slova smyslu, prostě přiměřený době, ve které žijeme a do které jdeme“¹²⁰.

V souvislosti s těmito úvahami o novém systému „demokratického socialismu“ je nutné si uvědomit, že komunističtí intelektuálové nechápali socialismus pouze jako sociálně-ekonomický systém charakterizovaný kolektivním vlastnictvím výrobních prostředků, ale mnohem širěji jakožto jistý společenský řád, jehož smyslem je celkové osvobození člověka, přičemž právě otázka naplnění této humanistické podstaty socialismu měla z jejich úhlu pohledu představovat hlavní cíl soudobého reformního úsilí. Významný marxistický filozof Karel Kosík proto ve své stati *Naše nynější krize*, vycházející na pokračování v průběhu dubna a května 1968 na stránkách *Literárních listů*¹²¹, doslova uvádí, že „socialismus má historické oprávnění, jen pokud je revoluční a osvobozující alternativou: alternativou k bídě, k vykořisťování, k útlaku, k nespravedlnosti, ke lži a mystifikaci, k nesvobodě, k nedůstojnosti a pokořování“¹²². Podobně se vyjádřil i spisovatel a scénárista Jan Procházka ve své pravidelné rubrice na stránkách měsíčníku *MY 68*: „Chci říci, že socialismus vůbec nemíním chápat jenom

¹¹⁸ *Literární listy* jakožto obnovený týdeník Svazu československých spisovatelů vyšly sice poprvé již 22. února 1968, avšak tehdy pouze ve zkrácené podobě jako úvodní nulté číslo. Standardní číslování proto začíná až od vydání následujícího, tedy od 1. března 1968.

¹¹⁹ Klidná revoluce v Československu. *Literární listy*. Březen 1968, roč. 1, č. 1, s. 4.

¹²⁰ Střetávání názorů. *Reportér*. Únor 1968, roč. 3, č. 8, s. 27-29, zde s. 28.

¹²¹ KOSÍK, Karel. Naše nynější krize. *Literární listy*. Duben-květen 1968, roč. 1, č. 7, s. 3; č. 8, s. 3; č. 9, s. 3; č. 10, s. 3; č. 11, s. 3; č. 12, s. 3. Pro větší přehlednost jsou další citace tohoto textu uváděny vždy jen odkazem na příslušné číslo.

¹²² KOSÍK, cit. 121, č. 12, s. 3.

ekonomicky. Nejenom abstraktní práva a striktní povinnosti, ale především skutečné možnosti občana jsou jedinou a rozhodující vizitkou systému. Všechny doposud známé vlády, ať už tam, či onde, jsou za pozlátkami slov a gest vládami nad lidem. Socialismus by se mohl stát skutečně vládou lidu.¹²³

Z výše uvedených citací snad již částečně vyplynulo, že důležitou podstatou „pražského jara“ bylo z pohledu reformních komunistických intelektuálů jisté navázání na odkaz událostí února 1948, líčeného v pozitivních světlech jakožto doba, jež „zvedla vlnu upřímného nadšení, úsilí a odhodlanosti“¹²⁴, přičemž právě v polednovém vývoji byla viděna naděje na možné obnovení této „vlny“ a na praktické naplnění tehdejších revolučních ideálů. Důkazem toho budiž krátký výňatek z článku novináře a člena redakce týdeníku *Reportér* Jaroslava Klofáče: „Vzpomínáme v těchto dnech 20. výročí Února. I když s odstupem času budeme k těmto událostem přistupovat v lecčems kritičtěji, i když odsoudíme závažné nepravosti v politickém životě, k nimž potom docházelo, nelze popřít, že to bylo období velké politické aktivity. A vidím v těchto dnech právě obnovení této velké politické aktivity. [...] Každý, kdo trochu sleduje politické události, musí cítit, že tu zavládl nový duch, který vane ve sloupcích tisku, v informacích rozhlasu a televize, ale i v každodenním styku mezi lidmi. Je to duch otevřené diskuse a výměny názorů, duch nových nadějí.“¹²⁵

Je zcela logické, že v souvislosti s těmito úvahami se reformní komunističtí intelektuálové opakovaně zamýšleli rovněž nad podobou poúnorového režimu, označovaného většinou přívlastky „stalinský“ či „byrokratický“, a snažili se pojmenovat jeho hlavní charakteristiky, které z jejich pohledu zabránily naplnění ideálů spjatých s jeho vznikem. Předně je nutné upozornit na skutečnost, že v jejich příspěvcích se většinou setkáme s mnohem výraznější kritikou a odsouzením dosavadního politického systému, než tomu bylo v případě dříve sledovaných představitelů z řad politiků. Jak vyplývá z následujících slov Karla Kosíka, častým jevem, avšak nikoliv všeobecným, zde bylo nanejvýš odmítnutí užívání pojmu „deformace“ pro označení chyb a nezákonností předchozích dvaceti let, neboť za současné situace nemělo jít jen o pouhou opravu stávajícího systému, nýbrž o jeho důslednou proměnu: „Jestliže se nejstrašlivější a nejotřesnější barbarství, jakého se kdy v dějinách na českém národě jeho vlastní vládnoucí vrstva dopustila, označí slovem „deformace“, vyplývá odtud nevyhnutelně

¹²³ PROCHÁZKA, Jan. A co si o tom myslíte vy?. *MY* 68. Srpen 1968, roč. 5, č. 8, s. 5-7, zde s. 5.

¹²⁴ HANZELKA, Jiří. Rozcestí důvěry. *Mladá fronta*. 27.2.1968, roč. 24, č. 57, s. 1-2, zde s. 1.

¹²⁵ KLOFÁČ, Jaroslav. Čas rozhodování. *Reportér*. Únor 1968, roč. 3, č. 8, s. 3.

nejen určité pochopení a hodnocení, ale také východisko. „Deformace“ se sprovodí ze světa stejně technicky a utilitárně, jako byly na svět přivedeny.“¹²⁶ Jiný marxistický filozof a historik Robert Kalivoda zase neváhal hovořit o dosavadním komunistickém režimu a jím nastoleném modelu socialismu rovnou jako o nemarxistickém, neboť z jeho pohledu „likviduje humanistickou podstatu marxistického socialismu a v chápání lidského smyslu socialistického osvobození se vrací daleko před Marxe“¹²⁷.

Pokud jde o samotné charakteristické rysy poučného politického systému, tak hlavní vlna kritických hlasů se samozřejmě vznášela v první řadě proti mocenskému monopolu KSČ, jehož podstatu a fungování výstižně popsal na stránkách týdeníku *Reportér* politolog Jindřich Fibich: „První kořen mnoha kritizovaných nedostatků a zel našeho, v podstatě stalinského, centrálně direktivního systému politického řízení spočíval v kumulaci a monopolizaci moci v rukou neomezeně vládnoucích špiček výkonného aparátu strany, které si s jeho pomocí podřizovaly aparáty ostatních organizací, hlavně však mocenský aparát státu. Vymknutí těchto nejvyšších mocenských špiček z dohledu volených kolektivních orgánů a širokých mas členstva i občanů umožňovalo subjektivismus v rozhodování, zneužívání moci a přeměnu socialistické demokracie v pouhou fasádu diktatury, provozované v zájmu pracujících nad těmito pracujícími.“¹²⁸

Předmětem ostré kritiky se stal rovněž vztah dosavadního režimu k možnosti uplatnění reprezentace jednotlivých sociálních zájmů, kdy se upozorňovalo na byrokratický charakter poučného politického systému založeného na představě, že společnost musí být ve všech směrech jednotná a že tato domnělá jednota má být shora zajišťována takovým způsobem, který „apriorně prohlásil faktickou totožnost zájmů jednotlivců, skupin a celé socialistické společnosti a administrativně potlačoval rozvíjející se konflikty, nebo předstíral, že neexistují“¹²⁹. Karel Kosík v této souvislosti hovořil o celkové krizi všech společenských vrstev a tříd a jejich vzájemného vztahu, jejíž příčiny nacházel právě v podobě fungování „policejné byrokratického režimu“ předchozích dvaceti let: „Vládnoucí byrokracie se pokusila dát moderní společnosti středověké cechařské formy a snažila se uzavřít dělnictvo do závodů, rolnictvo do vesnic a inteligenci do knihoven a omezila na minimum jejich vzájemný politický styk,

¹²⁶ KOSÍK, cit. 121, č. 8, s. 3.

¹²⁷ KALIVODA, Robert. Demokratizace a kritické myšlení. *Literární listy*. Květen 1968, roč. 1, č. 10, s. 1 a 13; č. 11, s. 6, zde č. 10, s. 13.

¹²⁸ FIBICH, Jindřich. Institucionální záruky socialistické demokracie. *Reportér*. Květen 1968, roč. 3, č. 19, s. 11-13, zde s. 11.

¹²⁹ KLOFÁČ, cit. 125.

[...] každé z těchto vrstev vzala její osobitou tvářnost a politicky je všechny přeměnila na uniformovanou a bezvýraznou masu. [...] Půdorysem společnosti se měl stát korporativismus, který by jednotlivé vrstvy izoloval do jejich zvláštních zájmů a učinil by z byrokracie jak jediného nositele univerzálního zájmu, tak výlučného zprostředkovatele vzájemné výměny informací.¹³⁰

Konečně nelze opominout ani tu skutečnost, že podobně jako v případě dříve sledovaného uvažování „tváří obrodného procesu“ se i mezi reformními komunistickými intelektuály častokrát zmiňovala jakási cizorodost dosavadního systému, který nerespektoval československá specifika, jakož i demokratické tradice země a naopak vycházel z mylného přesvědčení, že existuje „univerzální, všem vyhovující model socialismu, který by bylo možno úspěšně naroubovat na konkrétní podmínky každé jednotlivé země“¹³¹. Tento domněle univerzální model představoval samozřejmě model sovětský, který byl po únoru 1948 plně uplatněn na domácí podmínky a zapříčinil opuštění sledování tzv. „československé cesty k socialismu“, o jejíž naplnění se nyní v nových podmínkách mělo znovu usilovat, aniž by se tím zároveň jakkoliv zpochybňovaly dosavadní priority zahraničně politické orientace Československa v podobě jeho spojení s ostatními zeměmi východního bloku v čele se Sovětským svazem¹³². Podstatu těchto diskusí příznačně shrnul Eduard Goldstücker ve svém květnovém článku z *Literárních listů*, jehož prostřednictvím reagoval na již tehdy se objevující kritické hlasy některých sovětských novinářů vystupujících proti průběhu událostí „pražského jara“: „U nás se dnes neděje nic jiného, přátelé, než že socialismus v Československé socialistické republice, nerozlučná součást socialistického dílu dnešního světa, se modeluje do tvarů určených životními potřebami, tradicemi a možnostmi našich národů. Doufám, že jsme se všichni společně naučili, že zanedbání těchto základních ukazatelů se dříve nebo později vždy škaredě vymstilo a že realitu socialismu nelze redukovat na míru lože, která vyhovovala jedinému Prokrustovi.“¹³³

Dříve než přejdeme ke konkrétním úvahám o možné nové podobě politického systému z pohledu reformních komunistických intelektuálů, je nutné dodat, že v jejich chápání představovaly tehdejší snahy o směřování k „demokratickému socialismu“

¹³⁰ KOSÍK, cit. 121, č. 9, s. 3

¹³¹ SYNEK, Ivan. O specifické cestě k socialismu. *Rudé právo*. 19.4.1968, roč. 48, č. 108, s. 7.

¹³² Viz např. KOTYKA, Václav. *Práce*. 20.7.1968, roč. 24, č. 199, s. 2; SYNEK, cit. 131; ŠEDIVÝ, Jaroslav. Politika rozumu. *Práce*. 28.7.1968, roč. 24, č. 207, s. 1-2.

¹³³ GOLDSTÜCKER, Eduard. Domluvme se, přátelé. *Literární listy*. Květen 1968, roč. 1, č. 12, s. 10.

událost vskutku světovou, jejíž význam překračoval hranice Československa, neboť v ní byla viděna jedinečná příležitost dokázat možnost demokratizace komunistických režimů nastolených v poválečné východní Evropě a zároveň takového sepětí socialismu s demokracií, které by skýtalo alternativu a praktický vzor i pro západní kapitalistické země¹³⁴. Plně průkazná jsou v tomto ohledu slova Jana Procházky: „Československá revoluce mozků a nenásilí se nenápadně stává událostí světa. Jestliže doposud socialismus usiloval drsnějšími formami o to, čeho už v jiných zemích pohodlněji dosáhl kapitalismus, tentokrát má v naší zemi skutečnou šanci vytvořit něco nového a lidského.“¹³⁵

5.3. Perspektivy modelu „demokratického socialismu“

Jak již bylo řečeno, v případě reformních komunistických intelektuálů samozřejmě nedisponujeme podobně systematickým a nosným dokumentem, jakým byl v předešlé kapitole Akční program KSČ, a proto i při snaze o nastínění jejich konkrétních představ o zamýšlené podobě nového politického systému je nutné zvolit odlišný přístup. Pro účely předkládané práce tak vyjdu z úvah některých představitelů této skupiny, jejichž názory prezentované na stránkách soudobého tisku mi poslouží jako určité „ideálytypy“ pro naznačení společného myšlenkového jádra neboli hlavních kontur „demokratického socialismu“ z pohledu reformních komunistických intelektuálů.

Jedním z možných úhlů pohledu jak souhrnně přistoupit k reformním představám „pražského jara“, je chápat soudobé úsilí jako snahu o odbourání dosavadního systému monopolní moci jedné strany. Podobný přístup je tedy zcela relevantní i v případě zde sledované skupiny komunistických intelektuálů, kteří navíc sami opakovaně ve svých příspěvcích na stránkách soudobého tisku zdůrazňovali, že jakýmsi hlavním mementem doby je překonání mocenského monopolu KSČ, respektive takové jeho podoby, kdy samotný pojem strany byl ve skutečnosti zúžen „na několik jedinců, kteří ve svých rukou soustředili všechnu moc zákonodárnou, výkonnou a soudní“¹³⁶. Zcela jasně do tohoto konceptu zapadá i stanovisko slovenské spisovatelky Zory Jesenské: „Čo sa robí dnes, nie je nič iné, ako naplnenie vlastného programu

¹³⁴ Viz např. ŠIMEČKA, Milan. Návrat do Európy. *Kultúrny život*. Březen 1968, roč. 23, č. 11, s. 9.

¹³⁵ PROCHÁZKA, Jan. Naše cesta. *Literární listy*. Květen 1968, roč. 1, č. 11, s. 1.

¹³⁶ HANZELKA, cit. 124, s. 2.

komunistickej strany, odstraňovanie základnej, prvotnej deformácie, ktorá splodila všetky d'alšie. Začína sa odbúravať absolútny monopol moci.¹³⁷

Protikladem tohoto monopolního systému politické moci se měla stát určitá forma pluralitního politického systému, který by respektoval diferencovanou podobu soudobé společnosti, poskytl jejím jednotlivým složkám dostatečný prostor k volné artikulaci a uplatnění jejich různorodých stanovisek a požadavků a v rámci kterého by účast na moci nebyla omezena jen na komunisty, ale naopak zajištěna plná integrace všech sociálních a zájmových skupin na vskutku celospolečenském základě. V souladu s Karlem Kosíkem lze tedy tento nový model „demokratického socialismu“ definovat v hrubých rysech, jež budou dále rozvinuty, tímto způsobem: „Místo přežitého schématu partijní - bezpartijní se může v dnešní krizi vytvořit nové politické spojení komunistů, socialistů, demokratů a ostatních občanů, založené na politické rovnoprávnosti a plnoprávnosti a vycházející ze zásad socialismu a humanismu. [...] Do tohoto spojení přináší každá vrstva svůj rys a svoji osobitost a sama aliance se uskutečňuje jako vzájemné ovlivňování, střetávání a korigování zájmů, jako produktivní napětí a plodný politický dialog.“¹³⁸

Při snaze o podrobnější rozvinutí výše uvedené citace je nutné na začátek vyjít z tvrzení, že nezbytným předpokladem jakýchkoliv snah o reformu politického systému bylo samozřejmě z pohledu představitelů zde sledovaného proudu důsledné obnovení občanských práv a svobod, mezi kterými zaujímaly významné postavení zvláště svoboda slova a s tím související otázka zrušení cenzury a nastolení ničím neomezeného prostoru pro volnou činnost médií, jejichž prostřednictvím by mohlo docházet ke svobodné konfrontaci myšlenek a názorů a jež by takto zároveň mohla naplňovat svou roli všudypřítomného a kritického „zrcadla společnosti“¹³⁹. Nešlo však samozřejmě pouze o svobodu slova, ale o celkovou restauraci fungování právního státu a všech institucí s ním spojených. Výstižně se v tomto ohledu vyslovil Jan Procházka: „Usilujeme tedy o právní a spravedlivý stát, který by nikoho nevyklučoval a nikoho neponižoval. [...] Naše společnost je už dostatečně dospělá, aby se mohla konstituovat. Snad bychom si i my mohli dovolit mít takovou ústavu, které by občan skutečně věřil,

¹³⁷ JESENSKÁ, Zora. Práva občana. *Kultúrny život*. Duben 1968, roč. 23, č. 14, s. 7.

¹³⁸ KOSÍK, cit. 121, č. 9, s. 3.

¹³⁹ Viz např. JÍSL, Vladislav. Otevřené oko národa. *Reportér*. Březen 1968, roč. 3, č. 13, s. 4; PROCHÁZKA, Jan. A co si o tom myslíte vy?. *MY 68*. Duben 1968, roč. 5, č. 4, s. 13-15; WEINER, Milan. Otevřená slova. *Práce*. 11.3.1968, roč. 24, č. 70, s. 1 a 3.

kteřá by doopravdy chránila jeho práva a neomezovala pod rouškou slov jeho svobodu.¹⁴⁰

Pokud jde o samotné fungování nové podoby politického systému, pak jedním z klíčových rysů uvažovaného modelu „demokratického socialismu“ měla být z pohledu reformních komunistických intelektuálů restaurace systému více politických stran, neboť „existence většího počtu životaschopných politických stran, ať již tradičních či nových, vede k vyhraňování a současně i k diferenciaci v politickém proudění, umožňuje nové seskupení sil a vytváří v politickém životě nezbytnou konkurenci, která bude i pro KSČ stimulem dalšího vývoje“¹⁴¹. V této souvislosti je nutné mít na paměti, že rámcem vzájemného vztahu měl být i v těchto představách obnovený systém NF, jež sice nebyla chápán rigidně se zřetelem k otázce možného členství nových politických subjektů, leč setrval i nadále na bázi principu nastoleného v Československu již Košickým vládním programem z roku 1945, a sice zamezení formování politické opozice mimo prostor vymezený NF a současně zahrnutí všech politických subjektů v ní zastoupených do podílu na vládní moci. Slovy ekonoma a novináře Zdislava Šulce lze podstatu těchto vztahů vystihnout přibližně takto: „Obecně vzato, je opozice v demokratické socialistické společnosti nejen možná, ale nezbytně nutná. Za situace, kdy v ekonomice společnosti neexistují sociální základy třídního antagonismu a kdy normálně funguje společenský mechanismus, nenabývá opozice povahy síly usilující o mocenské vystřídání jedné vládnoucí skupiny druhou (sama opozice se přitom podílí na moci), ale má spíše charakter oponentury vyjadřující rozdílnost názorů a diferencovanost zájmů různých společenských skupin a přispívající k jejich uplatnění.“¹⁴²

Vedle samotného mechanismu NF se v takovémto pojetí stranického systému navíc skrývaly dva další podstatné limity. Tím byl na jedné straně fakt, že všechny politické subjekty by musely případně vycházet z respektu k „socialistické organizaci společnosti, která uvádí tyto politické strany do partnerského vztahu kooperace“¹⁴³. Tato skutečnost by nicméně nemusela být až tak závažná, kdyby v rámci tohoto partnerského svazku byla umožněna svobodná volební soutěž mezi jednotlivými socialistickými koncepcemi dalšího společenského vývoje, která by jako jediná rozhodovala o tom, kterému ze subjektů bude dočasně přisouzeno hlavní postavení. Podobné názory však u

¹⁴⁰ PROCHÁZKA, Jan. A co si o tom myslíte vy?. *MY 68*. Květen 1968, roč. 5, č. 5, s. 5-7, zde s. 6.

¹⁴¹ REIMAN, Michal. O organizaci politického života. *Rudé právo*. 4.5.1968, roč. 48, č. 123, s. 3.

¹⁴² ŠULC, Zdislav. Jaké východisko z nynější krize?. *Rudé právo*. 14.6.1968, roč. 48, č. 163, s. 3.

¹⁴³ KALIVODA, cit. 127, č. 11, s. 6.

naprosté většiny reformních komunistických intelektuálů nenajdeme, neboť tito lidé hodlali i nadále vycházet ze zachování principu vedoucí role KSČ v celém politickém systému, jehož ospravedlnění spatřovali v prvé řadě v jisté nadřazenosti jejího marxistického programu, reprezentujícího dle jejich chápání v posledku zájmy celé společnosti. Zcela průkazné je v tomto ohledu stanovisko Eduarda Goldstückerera: „Směrodatnou politickou silou v našem státě je a zůstane KSČ. A to z tohoto důvodu: je to vedoucí síla socialistické revoluce i přes všechny chyby a zločiny napáchané jejím jménem. Je to hnutí, které má naši revoluci vynést na vyšší stadium rozvoje. A silou, která to zaručí, nemůže být žádná jiná strana než komunistická. Nikdo nemá lepší, odůvodněný a reálný program dalšího postupu k socialismu.“¹⁴⁴ Uvedenou citaci je sice nutné poněkud oslabit tvrzením, že někteří představitelé tohoto proudu se nebránili možnému budoucímu opuštění vedoucí role KSČ a nastolení svobodné volební soutěže o moc, avšak za dané situace považovali i oni uznání tohoto principu za jakousi objektivní danost, z níž musí vycházet všechny soudobé úvahy o možné reformě stávajícího politického systému¹⁴⁵.

Zachování vedoucího postavení KSČ v takto reformovaném politickém systému však z pohledu komunistických intelektuálů bylo podmíněno provedením důsledné demokratizace jejích vnitrostranických poměrů, přičemž klíčovým bodem k realizaci tohoto kroku se měl stát mimořádní sjezd strany, jehož příprava a průběh se měly stát „rozhodující pro to, zda se komunisty vedená Národní fronta bude moci ucházet o nový mandát“¹⁴⁶. V této souvislosti se zdůrazňovalo, že v nových podmínkách musí i v rámci samotné strany dojít k umožnění a ochraně názorové plurality, k posílení role tajně volených orgánů na úkor stranického aparátu, jakož i k zajištění celkové decentralizace jejího řízení, která by posílila vliv členské základny na utváření a podobu stranické politiky¹⁴⁷. Nejednalo se nicméně pouze o proměnu vnitřních mechanismů, ale i o uskutečnění nezbytné obměny personální, která by dokončila polednové změny ve vedení KSČ a dala impulz k jejich rozvinutí na celostranické bázi. Spisovatel Pavel Kohout tuto skutečnost poněkud s nadsázkou vystihl tak, že jedním z hlavních cílů sjezdu bude rozhodnout o tom, zda KSČ bude i nadále zároveň „stranou Antonína

¹⁴⁴ GOLDSTÜCKER, Eduard. KSČ je dnes hlavním garantem demokratizace naší společnosti. *Rudé právo*. 16.5.1968, roč. 48, č. 134, s. 5.

¹⁴⁵ Viz např. LIEHM, Antonín J. Tak vážně : co konkrétně?. *Literární listy*. Červen 1968, roč. 1, č. 16, s. 1 a 4; PROCHÁZKA, cit. 123; ŠIMEČKA, Milan. Pravda o naší obrode. *Kulturní život*. Červenec 1968, roč. 23, č. 27, s. 7.

¹⁴⁶ LIEHM, cit. 145, s. 4.

¹⁴⁷ Viz např. FIBICH, Jindřich. Jaké stanovy taková demokratizace. *Literární listy*. Srpen 1968, roč. 1, č. 23, s. 6.

Novotného i Ludvíka Vaculíka“: „Dvě strany v jedné totiž nemohou dlouho existovat. Strana dvou stran nemůže získat novou důvěru. [...] Proto je nezbytně třeba mimořádného sjezdu, aby se komunistická strana buď očistila - anebo rozdělila. Pouze taková strana může úspěšně usilovat o jednotu celé společnosti!“¹⁴⁸

Otázka umožnění pluralitní reprezentace sociálních zájmů se samozřejmě neměla týkat pouze politických stran, ale celkově všech různorodých společenských organizací a spolků, jejichž svobodnému formování nemělo být nijak bráněno a které podobně jako v případě politických stran měly získat autonomní a na KSČ nezávislé postavení a možnost samostatně si zajišťovat správu svých vlastních záležitostí. Nezbytnost takto chápané svobody sdružování v novém modelu „demokratického socialismu“ vystihla příznačně již zmiňovaná slovenská spisovatelka Zora Jesenská: „Myslím si, že demokracia nevyhnutelne vyžaduje najrozličnejšie, mnohé a mnohoraké združenia a spolky a sväzy, združovanie a spolčovanie sa na najrozličnejšom, slobodne zvolenom, spontánnom základe, tak, aby všetky organické záujmy spoločnosti mali svoju prirodzenú reprezentáciu, boli niekým zastúpené a mali aj svoj hlas, nikým neditrigovaný.“¹⁴⁹

Pojednání o hlavních rysech modelu „demokratického socialismu“ z pohledu reformních komunistických intelektuálů by nebylo kompletní, kdybychom opomenuli důležitost, jež byla na stránkách soudobého tisku přikládána skutečnosti, že jednou z podstatných složek nového politického uspořádání se musí stát důraz na realizaci samosprávných principů jakožto jistých prvků přímé demokracie, které v souladu s marxistickým světovým názorem měly umožňovat „postupné vytváření předpokladů pro socialistickou samosprávu, pro postupné odumírání státu“¹⁵⁰. Samotná idea samosprávy představuje samozřejmě ideál celospolečenský a byla takto i chápána, nicméně hlavní pozornost se v tomto ohledu soustřeďovala primárně na otázku samosprávy na úrovni pracovišť, a to ve formě podnikových či závodních rad, fungujících v československém prostředí krátkodobě již v období let 1945-1948. Je sice pravdou, že existence podnikových rad je spjata spíše se svébytnou a zde nesledovanou problematikou ekonomické reformy, v jejímž rámci byla řešena i na půdě Akčního programu KSČ¹⁵¹, nicméně v souladu s tehdejšími úvahami komunistických intelektuálů je nutné k ní bezesporu přistupovat rovněž tak, že tato otázka byla chápána i jako nedílná součást

¹⁴⁸ KOHOUT, Pavel. Občane - a co teď?. *Literární listy*. Květen 1968, roč. 1, č. 12, s. 1 a 3, zde s. 3.

¹⁴⁹ JESENSKÁ, cit. 137.

¹⁵⁰ KALIVODA, cit. 127, č. 11, s. 6.

¹⁵¹ Srov. VONDROVÁ, cit. 50, s. 339.

možné podoby nového politického systému¹⁵². Velkou pozornost věnoval této otázce zvláště redaktor odborářského deníku *Práce* Jan Štern, jenž ve svých příspěvcích často zdůrazňoval, že jakékoliv snahy o politickou přeměnu stávajícího komunistického režimu musí nutně vycházet z vědomí, že „bez současného zavedení samosprávy ve výrobní sféře, jakož i ve všech ostatních odvětvích společenského života by se mohl byrokratický centralismus rychle obrodit a dosažené svobody by znovu vzaly za své“¹⁵³.

5.4. Demokratizace nedovedená důsledků

Všechny doposud probrané aspekty politického myšlení reformních komunistických intelektuálů, rekonstruované prizmatem vybraných příspěvků představitelů tohoto proudu na stránkách soudobého tisku v období od ledna do srpna 1968, poskytují snad již dostatečný rámec pro závěrečný pokus o jisté celkové shrnující uchopení jejich tehdejších snah o směřování k nové podobě politického systému. K tomuto úkolu bych rád přistoupil z hlediska dvou možných úhlů pohledu¹⁵⁴.

Na straně jedné a měřeno dosavadním dvacetiletým vývojem komunistického režimu v Československu, je nutné bezesporu chápat jimi zastávaný model „demokratického socialismu jako výraz velkého myšlenkového úsilí, jež spočívalo na vlastních zkušenostech s podobou a fungováním komunistické diktatury nastolené po únoru 1948, která ve vědomí těchto kriticky uvažujících intelektuálů, u jejichž velké části lze hovořit o přítomnosti jistého horizontu společné generační zkušenosti, ztratila jakékoliv oprávnění své další existence. V průběhu „pražského jara“ proto neváhali veřejně deklarovat své přesvědčení o nutnosti hledat nové formy politického

¹⁵² S podobným názorem na smysl podnikové samosprávy se setkáme i v případě některých reformních komunistických politiků (viz např. O politickém systému, radách pracujících a odborové organizaci: rozhovor s tajemníkem ÚV KSČ doc. Zd. Mlynářem. *Práce*. 18.6.1968, roč. 24, č. 167, s. 1 a 4), ale hlavní zastávce chápání samosprávy jakožto jisté integrální součásti nového politického systému je nutné hledat právě v řadách představitelů zde sledovaného proudu. K otázce samosprávy na pracovištích např. diskutovali historik Karel Bartošek, právní vědec František Šamalík, filozof Lubomír Sochor, ekonomové František Lehr a Antonín Mynář a redaktor Rudého práva Zbyněk Málek, záznam jejich besedy následně vyšel jako součást zvláštní přílohy na stránkách týdeníku *Reportér*. Viz *Dělnická samospráva - ANO či NE?*. *Reportér*. Červen 1968, roč. 3, č. 23, příloha, s. III-XII. Dále viz např. BUDÍN, Stanislav. O velké iniciativě. *Reportér*. Květen 1968, roč. 3, č. 21, s. 3; KOŽUŠNÍK, Čestmír. Hospodářství a politika. *Reportér*. Duben 1968, roč. 3, č. 15, s. 5-6.

¹⁵³ ŠTERN, Jan. Nesamozřejmost samosprávy. *Práce*. 17.8.1968, roč. 24, č. 228, s. 1 a 3.

¹⁵⁴ Podobně jako v úvodu této kapitoly je nutné i na tomto místě znovu zdůraznit, že nehodlám nikterak popírat skutečnost, že v průběhu „pražského jara“ bychom na stránkách soudobého tisku našli i některé příspěvky, jejichž autory byli sice reformní komunističtí intelektuálové, leč jejichž perspektiva úvah směřovala nad rámec modelu „demokratického socialismu“ tak, jak je vymezen v této kapitole. Vyděmeli však z přístupu předkládané práce, která usiluje o podchycení jisté celkové kolektivní mentality a nikoliv svěbytných individuálních názorů, pak je snad i přes tuto skutečnost možné přijetí zde zastávaného, tedy všeobecného pohledu na tehdejší politické myšlení reformních komunistických intelektuálů.

uspořádání, které by bylo spojeno s relativní nezávislostí na cizím, tedy sovětském vzoru, přineslo demokratizaci vztahů a názorovou pluralitu dovnitř monopolně vládnoucí KSČ, jakož i v rámci celého politického systému, jehož jednotlivé složky v podobě politických stran a různých zájmových organizací a sdružení měly získat dostatečný prostor pro své nezávislé působení a kde mělo dojít k celkové dekoncentraci a decentralizaci moci, uplatnění samosprávných principů a k zavedení takového prostředí, ve kterém občanská práva a svobody jsou nejenom formálně uvedeny v ústavě, ale i fakticky zajištěny fungováním nezávislého soudnictví a všech dalších nezbytných institucí právního státu.

Na druhé straně však nelze přehlížet fakt, že kritičnost, se kterou přistupovali reformní komunističtí intelektuálové k soudobé politické realitě, zůstala jaksi na polovině cesty, neboť, jak správně podotýká Petr Pithart, tito lidé zůstali jistými „zajatci vlastní minulosti, které se doposud neodvážili zpříma pohledět do očí“¹⁵⁵. Jinak řečeno, v modelu „demokratického socialismu“ představitelů tohoto proudu bylo i nadále jasně pozorovatelné přesvědčení o možnosti skloubit vedoucí úlohu KSČ se současným zavedením některých demokratických principů fungování společnosti. Samotné kořeny této představy je poté nutné z velké části hledat v jejich ideovém chápání socialismu jakožto univerzálního a pro všechny závazného, byť demokraticky pojatého, cíle uspořádání společenských vztahů, jehož praktickou realizaci spojovali právě s programem a činností své vlastní strany, která sice v daných podmínkách měla projít výraznými vnitřními změnami a připustit vedle sebe i aktivitu jiných autonomních politických sil, nedeklarujících se samozřejmě jako otevřeně protisocialistické, jež by byly schopny kontrolovat vládnoucí komunistickou stranu a zároveň se spolupodílely na výkonu moci, nicméně která si z hlediska jejich tehdejšího uvažování měla, minimálně v dohledném období, uchovat své vedoucí postavení v politickém systému, a určovat tak praktické limity jeho podoby, jakož i dohlížet nad jeho celkovým směřováním¹⁵⁶. Z tohoto úhlu pohledu tak reformní komunističtí intelektuálové zůstávali na bázi „pouhé“ radikální přeměny fungování komunistického režimu, aniž by dospěli

¹⁵⁵ PITHART, cit. 17, s. 57

¹⁵⁶ V mnoha ohledech vypovídající jsou slova slovenského spisovatele, scénáristy a jednoho z představitelů zde sledovaného proudu Alberta Marenčina z června 1968, jejichž obsah výstižně určuje charakter i meze této perspektivy „demokratického socialismu“: „Monolitný charakter nášho politického systému je nevyhnutným dôsledkom toho, že socializmus je realizáciou politického programu jednej strany - pričom spoločnosť, ktorá tento program realizuje, nie je monolitná a môže vytvorit' demokratické podmienky iba v pluralitnom systéme. Myslím, že kombinácia týchto dvoch zdanlivo protichodných tendencií musí byť možná - hocako to znie paradoxne - ak je možné spojenie socializmu a demokracie.“ Srv. Perspektivy dneška. *Kultúrny život*. Červen 1968, roč. 24, č. 26, s. 6-8, zde s. 8.

k úplnému popření jeho nedemokratické podstaty v podobě nadřazeného postavení jedné politické strany.

Na základě těchto důvodů proto považuji za opodstatněné vyřčení teze, že obdobně jako v případě dříve sledovaných politických představitelů „obrodného procesu“ nelze ani u komunistických intelektuálů hovořit o tom, že by jejich soudobá snaha o reformu stávajícího režimu směřovala k obnově alespoň takové podoby politického systému, jenž fungoval v Československu v poválečném období před únorem 1948, tedy systému, v rámci kterého by míra podílu na moci jednotlivých politických subjektů byla určována pouze v souladu se schumpeterovským chápáním demokracie jakožto konkurenční a v pravidelných intervalech se opakující soutěže o voličské hlasy. Fakt, že stáli mimo oblast vysoké politiky, jim jistě umožňoval popohánět vývoj událostí vpřed a tlačit na rychlejší provedení změn, neznamená to ale zároveň, že v jejich chápání „demokratického socialismu“ bychom mohli nalézt zásadní a zcela odlišnou názorovou alternativu, jež by vedle pojmu „socialismus“ položila stejný a rovnocenný důraz též na naplnění slova „demokracie“. V této souvislosti se tak plně ztotožňuji se stanoviskem sociologa a posledního předsedy exilové sociální demokracie Karla Hrubého, že komunističtí intelektuálové „sice chtěli jít v očistě systému od dosavadních „deformací“ dále než politikové, [...] podobně jako oni se však nedovedli odpoutat od misionářsky pojatého poslání komunistické strany, jejíž metody sice chtěli bezesporu humanizovat, zcivilnit, „zlidštit“, ale jejíž vedoucí role na cestě za ideálem obrozeného socialismu měla zůstat zachována“¹⁵⁷.

¹⁵⁷ HRUBÝ, Karel. Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. *Soudobé dějiny*. 2008, roč. 15, č. 3-4, s. 545-574, zde s. 572.

6. „Demokratický socialismus“ z pohledu nestraníků

6.1. Úvodní poznámky

Předmětem této kapitoly bude rekonstrukce reformních představ lidí, již v naprosté většině prožili dosavadní dvacetileté období existence poučného režimu coby nečlenové KSČ, a které tak v předkládané práci označují prostřednictvím souhrnného a poněkud zjednodušujícího pojmenování jakožto nestraníky. Nástup představitelů tohoto proudu a veřejná prezentace jejich úvah o možné nové podobě politického systému na stránkách soudobého tisku byly sice v porovnání s reformními komunistickými intelektuály a reprezentanty „obrodného procesu“ z řad politiků provázeny nepatrným zpožděním, nicméně svými tehdejšími názory, ale i hodnotovou perspektivou poskytovali tito jedinci výraznou myšlenkovou alternativou zasluhující si samostatné pozornosti.

Podobně jako v případě dříve sledované skupiny komunistických intelektuálů se i zde nabízí možnost částečného uchopení těchto úvah skrze horizont společné generační zkušenosti, neboť nelze opomíjet skutečnost, že výrazná část příspěvků pochází z pera příslušníků tzv. „generace časopisu *Tvář*“, nazývané též občas dle jména jedné ze svých hlavních postav jako tzv. „generace Václava Havla“, již můžeme v souladu s českým sociologem Milošem Havelkou vymezit ročníky narozenými přibližně v letech 1935-1945, jejichž dospívání a myšlenkové zrání bylo výrazně poznamenáno „poučnými intervencemi do sociální struktury české společnosti a jejich důsledky, kolektivizací zemědělství, politickými procesy, zmasověním společnosti a ideologickým glajchšaltováním kulturní sféry“¹⁵⁸. Vedle Václava Havla lze poté do rámce této generace zařadit takové osobnosti jako např. Violu Fischerovou, Václava Klause, Emanuela Mandlera, Petra Pitharta, Zdenka Pince či Josefa Topola.

Při pohledu na životní osudy některých představitelů této generace stojí za povšimnutí fakt, že jejich nemalá část pocházela z řad prvorepublikové buržoazie, inteligence či armády, které komunistický režim často tvrdě pronásledoval a jejichž potomkům v nejlepším případě minimálně ztěžoval možnost studia, jakož i svobodné profesní realizace¹⁵⁹. V každém případě je však v této souvislosti zcela opodstatněné

¹⁵⁸ HAVELKA, cit. 114, s. 108.

¹⁵⁹ Jako na jistý symbolický příklad lze v tomto ohledu poukázat na životní osudy Václava Havla, jenž na okolnosti svého dospívání výstižně zavzpomínal v rozhovoru s Antonínem J. Liehmem z dubna roku 1968, přetištěném následně v již zmiňované publikaci s názvem *Generace*: „Víte přece, že můj otec byl podnikatel, spolujakatel Lucerny, Barrandova, restauračních podniků, a strýc byl zakladatelem barrandovských ateliérů. Tedy rodina docela buržoazní, možná dokonce velkoburžoazní. To pokud jde o

hovořit o tom, že na rozdíl od dříve sledovaného myšlenkového profilu výrazné části tzv. „generace totálního nasazení“ se příslušníci tohoto generačního uskupení vyznačovali celkově mnohem volnějším vztahem k socialismu a zvláště pak k jeho praktické poúnorové realizaci tehdejšími režimem, na který nahlíželi nikoliv prizmatem nenaplnění svých vlastních ideálů spjatých s jeho vznikem, ale mnohem spíše s jistou výraznou vnitřní nedůvěrou. Důkazem relevantnosti tohoto tvrzení a soudobé reflexe této skutečnosti i v průběhu samotného „pražského jara“ budiž slova novináře Jiřího Hanáka z dubnového čísla týdeníku *Student*: „Náš pocit nedůvěry je jiného zrna než zklamání těch, kteří vstupovali do Února o deset let starší. Těm snad svaté a nekritické nadšení vydrželo déle, snad z trosek tohoto nezaplátitelného tvůrčího pocitu živoří dodnes. Nám bylo dvacet let později, v roce 1958. V době, kdy nevinní lidé stále ještě seděli ve vězeních a kdy nám ještě ani nebyla servírována málo věrohodná pohádka o jakýchsi roztočených mlýnech, do kterých spadli sami mlynáři.“¹⁶⁰

Za jakýsi symbolický vstup této generace na jeviště kulturně-politických debat a zápasů lze považovat polovinu šedesátých let a vznik uměleckého a společenskokritického měsíčníku *Tvář*, na jehož stránkách poprvé ve výraznější podobě zazněl hlas představitelů tohoto generačního uskupení¹⁶¹. Vedle snahy o celkový kritický postoj ke skutečnosti usilovali autoři *Tváře* o informování veřejnosti o moderním duchovním proudění doma i ve světě, jakož i o založení zcela odlišného pohledu na prvorepublikovou kulturu za účelem docenění některých doposud opomíjených uměleckých výkonů meziválečného období, jako např. díla české katolické moderny. Neochota ke kompromisům a kritické nazírání společenských jevů však vedly *Tvář* k permanentním konfliktům s dosavadní mocí, ústící nakonec až k jejímu zastavení již v průběhu druhého ročníku v roce 1965¹⁶².

původ. [...] Po Únoru – bylo mi tehdy dvanáct let – nastala nová situace: propukl třídní boj proti mé rodině a pochopitelně i proti mně. To byla další velká škola, za kterou nepřestanu být vděčen jak svému buržoaznímu původu, tak tomuto režimu. Neustále mne to odevšad vyvrhovalo a ze všech nabízejících se alternativ pro mne zbývala vždycky jen ta nejhorší, což mi umožňovalo nazírat věci skutečně odsopda. Byl to prostě jakýsi neustálý motor reflexe skutečnosti.“ Srv. LIEHM, cit. 7, s. 305-306.

¹⁶⁰ HANÁK, Jiří. O mostu inteligence. *Student*. Březen 1968, roč. 4, č. 13, s. 1.

¹⁶¹ Do tehdejšího časopisu *Tvář* přispívali lidé jako např. Bohumil Doležal, Jiří Gruša, Václav Havel, Václav Klaus, Emanuel Mandler či Věra Linhartová. K otázce soudobého působení časopisu *Tvář* viz např. KOSATÍK, cit. 8, s. 248-253; ŠPIRIT, Michael. *Tvář* : pokus o historickou rekonstrukci. In *Tvář : výbor z časopisu*. Praha : Torst, 1995, s. 11-89.

¹⁶² V průběhu „pražského jara“ se sice objevily snahy o obnovení tohoto periodika, nicméně první číslo obnovené *Tváře* vyšlo až po srpnové okupaci v listopadu 1968, přičemž již v polovině roku následujícího byl tento časopis znovu zastaven. Z tohoto důvodu jsou proto i příspěvky zde otištěné mimo časový rámec pozornosti předkládané práce.

Hlas příslušníků této generace se samozřejmě naplno projevil i v průběhu „pražského jara“, přičemž nelze nevidět, že právě z jejich řad vychází podstatná část zástupců zde probíraného proudu nestraníků. Nutno dodat, že perspektiva společného generačního horizontu a jasně patrná názorová shoda mě navíc vedly k tomu, že soudobé publicistické příspěvky jednoho z členů této generace Petra Pitharta jsou v předkládané práci, jakožto jistá výjimka, probírány v rámci této skupiny, a to i přes plné vědomí skutečnosti, že jejich autor byl v letech 1960-1968 členem KSČ, a nelze jej tedy jistě chápat za nestraníka v pravém slova smyslu. Na druhé straně však podobně jako u dříve sledovaných reformních komunistických intelektuálů nelze ani zde toto generační vidění chápat jako jisté vševysvětlující schéma, neboť, jak se plně ukazuje na příkladě osoby spisovatele Alexandra Klimenta, jménem nestranické veřejnosti promlouvali výrazně i lidé generačně starší. Podobná slova platí i v případě českého filozofa Ivana Svitáka, který po skončení druhé světové války vstoupil do KSČ a v druhé polovině padesátých let patřil k výrazným představitelům tzv. marxistického revizionismu v české filozofii¹⁶³, což vedlo zprvu k jeho veřejnému umlčení a posléze až k vyloučení z řad komunistické strany v roce 1964, se kterou se tak Ivan Sviták od této doby zcela rozešel, aby během „pražského jara“ vystupoval z pozice nestraníka zastávajícího zřetelně odlišné názorové vidění, než se kterým jsme se setkali u reformních komunistických intelektuálů.

Samotná obsahová struktura této kapitoly je rozdělena do dvou hlavních částí. V první z nich bude nejprve přistoupeno k postižení jakéhosi prvotního explicitního nástupu nestraníků na stránky soudobého tisku, k otázce jejich pohledu na dosavadní režim a konečně i k jejich chápání povahy a smyslu tehdejšího reformního procesu. Druhá část se poté bude věnovat konkrétním představám o možné nové podobě politického systému neboli pohledu představitelů zde sledovaného proudu na podstatu myšlenky „demokratického socialismu“, na jehož praktické realizaci se jistě v daném momentě chtěli aktivně podílet, byť, jak uvidíme, oproti doposavad sledovaným proudům představovala vlastní náplň tohoto termínu v jejich podání zcela jinou názorovou alternativu.

¹⁶³ Blíže k tomuto tématu viz např. KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce : zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha : Argo, 2009. [Kap.] IV., *Ekonomika konzervativní moci*, s. 293-348.

6.2. Aktivita nepojmenovaných

Jestliže za jistý symbolický mediální počátek „pražského jara“ a diskusí o jeho smyslu můžeme považovat již zmiňovaný Smrkovského článek *Oč dnes jde?*, uveřejněný v odborářském deníku *Práce* z 21. ledna 1968, pak za podobný úvodní hlas hovořící zcela jasně jménem nestraničné veřejnosti lze označit článek Alexandra Klimenta z březnového čísla týdeníku *Literární listy* nesoucí příznačný název *Aktivita nepojmenovaných*. Hlavní smysl tohoto článku je nutné spatřovat ve dvou základních aspektech.

Na straně jedné byl tento Klimentův příspěvek zaměřen do řad komunistů, jejichž prvotní iniciativu směřující k překonání stávající krizové situace nehodlal nikterak popírat, ba naopak spíše pozitivně ocenit, neboť si plně uvědomoval, že soudobé „národní a politické obrození se nemůže uskutečnit bez nové a původní aktivity komunistů“. Zároveň se však obsah textu snažil jasně apelovat na všechny členy komunistické strany, že jakékoliv snahy o nastolení nové podoby politického systému musí vycházet z nesporného faktu, že „politickou realitou jsou také ti druzí – nestraniční, nekomunisté, nezávislí občané“, jejichž rovnocenné a svobodné zapojení se dle autora stávalo jakousi hlavní a plně aktuální otázkou dané doby, nemyslitelnou však současně bez dosažení určitého základního politicko-morálního uznání jejich svébytného světonázorového pohledu ze strany komunistů. Cílem tehdejšího reformního procesu proto měla být v prvé řadě obnova takové formy veřejného života, jež by fungoval na principech vzájemné rovnoprávnosti, spolupráce a spolurozhodování všech společenských složek bez ohledu na jejich stranickou příslušnost a „v němž nikdo nebude z účasti na společných věcech vylučován, ale všichni se budou moci podle svého přesvědčení a svědomí angažovat“¹⁶⁴.

Na straně druhé byl Klimentův článek zacílen i na samotné nestraničky, které se snažil vyburcovat k překonání jejich „hořkého negativismu“ a zároveň k nutnosti započítí samostatné iniciativy, jejímž smyslem by bylo hledání vlastních pozitivních programů a názorových alternativ, byť, jak Alexandr Kliment dodával, možnost jejich konkrétního uplatnění bude v posledku odvislá od výsledné míry přeměny dosavadního režimu. Ve zřetelné podobě se nám tento apel směrem k nestraničné veřejnosti vyjeví skrze následující krátkou citaci ze zde sledovaného příspěvku: „Přestože dovedu pochopit velikost nedůvěry a zklamání občanů odsunutých na vedlejší kolej, jsem

¹⁶⁴ KLIMENT, Alexandr. *Aktivita nepojmenovaných*. *Literární listy*. Březen 1968, roč. 1, č. 3, s. 4.

přesvědčen, že většina jich dobře ví, o co se v těchto chvílích jedná, a že tento zápas o demokracii našeho života je i jejich zápasem a potřebuje i jejich aktivitu. [...] Je k tomu příležitost, je to potřeba, je to životní nutnost naší situace, našeho socialismu, který vstupuje do nové etapy.“¹⁶⁵

Tematický rozsah Klimentova článku byl samozřejmě daleko širší, nicméně v této souvislosti se omezím pouze na tvrzení, že se v jeho případě jednalo vskutku o první ucelený hlas hovořící na stránkách soudobého tisku o povaze tehdejších událostí jménem nestrannické veřejnosti. V podstatě záhy na něj začaly navazovat i příspěvky další, na jejichž některé obsahové rysy bude nyní poněkud blížeji upozorněno. Vzhledem k tomu, že předkládaná práce jejich podstatu nahlíží v prvé řadě se zřetelem k otázce hledání možné nové formy politického systému, je logické, že nezbytnou součástí musí být v tomto ohledu i problematika jejich vymezení vůči dosavadní podobě komunistického režimu.

Bezesporu nejsystematičtěji se této otázce věnoval ve svých člancích filozof Ivan Sviták, jenž poúnorový politický systém označoval jako konkrétní příklad moderní podoby diktatury, a to „diktatury totalitní“, která je podobně jako v minulosti symbolizována „vládním monopolem vládnoucí menšiny, ale proti historickým formám diktatur má ty zvláštnosti, že disponuje masovým hnutím a masovou ideologií, direktivně řídí celý stát a zasahuje do všech oblastí života občanů“. Totalitní diktatura je tedy v tomto pojetí jakýsi uzavřený a veřejně nekontrolovatelný systém moci, vedený úzkou skupinou lidí, již vládou za předpokladu, že znají zájmy všech skupin obyvatelstva, a mohou tak shora a zároveň i jejich jménem rozhodovat o veškerých záležitostech, přičemž hlavní nástroj této vlády představuje z pohledu autora „instituce teroru“, jehož základním účelem je „zajistit funkcionalizaci občana a učinit z něho povolný nástroj politiky mocenské elity“. Dle Svitákova názoru bylo toto nadměrné užívání teroru navíc v československém případě doplněno „velkorysou politikou podplácení národa vyšší životní úrovní“, jež komunistickému režimu umožnila vyvarovat se po dvacet let výrazných vnitropolitických otřesů, a to až do okamžiku stávající vážné ekonomické krize, jež výrazným způsobem přispěla k vyvolání soudobých „snah o pozoruhodnou změnu politické orientace“¹⁶⁶.

¹⁶⁵ KLIMENT, cit. 164.

¹⁶⁶ SVITÁK, Ivan. Hlavou proti zdi. *Student*. Duben 1968, roč. 4, č. 15, s. 1 a 6; č. 16, s. 1 a 6, zde č. 15, s. 6.

Nikoliv nepodobné stanovisko najdeme i u Václava Havla, jenž v souvislosti s předchozím dvacetiletým obdobím hovořil o tom, že v jeho průběhu došlo k naprostému pokřivení vztahů mezi státní mocí na straně jedné a zájmy a potřebami konkrétního jedince jakožto svébytné a plnoprávně lidské individuality na straně druhé, jehož nevyhnutelným důsledkem muselo být postupné směřování k celospolečenské krizi, jejíž smysl a příčiny lze slovy Václava Havla vystihnout takto: „Důraz na váhu nadosobních kategorií a obecných společenských ideálů, jejichž jménem byl v letech diktatury potlačován nárok člověka na jeho individuální osud, přivedl tento národ – zvláště v době postupné degenerace systému, vyznačující se direktivním řízením společnosti odosobněnou stranickou byrokracií s jejím všeuchvacujícím a skutečnosti odcizeným frazeologickým rituálem – na pokraj morální krize; všeobecná pracovní demoralizace je jen přirozeným produktem tohoto degenerujícího systému ve sféře hospodářské.“¹⁶⁷

Konečně třetí hlas, jenž si zaslouží pozornost, představuje stanovisko Petra Pitharta, který tvrdil, že v rámci dosavadního politického systému došlo k vážné negaci samotného pojmu „politično“, jejímž průvodním jevem bylo nejen zamezení uplatnění jednotlivých dílčích neboli partikulárních sociálních zájmů, ale předně potlačení vlastního smyslu politiky, jež musí dle autora zůstat v každém případě „především sférou, kde se volně střetávají univerzální, obecné, všech se dotýkající alternativy rozvoje společnosti“¹⁶⁸, čemuž bylo v průběhu předchozích dvaceti let systematicky bráněno na úkor prosazování pouze jedné z těchto univerzálních koncepcí, jejíž konkrétní kontury byly navíc definovány výlučně v rámci úzké skupiny vedoucích představitelů KSČ.

Navážeme-li přímo na tento Pithartův názor, pak je nasnadě, že hlavním úkolem soudobých snah o překonání celkové krize komunistického režimu bylo z pohledu nestraníků v první řadě směřování k takové podobě politického systému, jenž by umožnil zapojení všech společenských složek a v rámci kterého by docházelo k volnému působení a střetávání jednotlivých světonázorových koncepcí, přičemž jediné možné východisko bylo v tomto ohledu všeobecně spatřováno v důsledné transformaci stávajících mocenských mechanismů v systém s demokratickou formou vlády. Výstižný příklad poskytují následující slova Alexandra Klimenta: „Jestliže jsme si mohli dovolit dvacetiletý experiment osobní moci, dovolme si dvacetiletý experiment demokracie. [...]

¹⁶⁷ HAVEL, Václav. Na téma opozice. *Literární listy*. Duben 1968, roč. 1, č. 6, s. 4.

¹⁶⁸ PITHART, Petr. Kdo za koho?. *Práce*. 30.7.1968, roč. 24, č. 210, s. 4.

Úkoly jsou tak náročné, že vyžadují aktivitu všech. Aktivita všech je ale podmíněna demokracií, tedy diskusí, která není potřebou jenom jedné strany, ale potřebou obou našich národů; proto také nemůže být výsadou jenom jedné strany. Alternativa je tedy prostá: Diktatura, nebo demokracie.¹⁶⁹

Je nesporné, že rámec fungování tohoto demokratického systému se měl nadále odehrávat na bázi socialismu, jehož nedílnou složku představovala v tomto chápání kromě obecného ideálu osvobození člověka od všech forem bezpráví samozřejmě i existence ekonomického systému, jenž je, obecně řečeno, založen na společenském vlastnictví výrobních prostředků. Nutnost udržení této socioekonomické báze nebyla z pohledu nestraníků nikterak zpochybňována¹⁷⁰, avšak v politické rovině měl pojem „socialismus“ zůstat pouze jakýmsi celospolečenským ideálem, nespjatým výlučně s žádnou politickou stranou, neboť samotná otázka konkrétního naplnění a podoby tohoto pojmu měla být v nových demokratických podmínkách učiněna „předmětem svobodné politické konfrontace různých jeho pojetí v praxi“¹⁷¹. Jinak řečeno, pouze takovéto spojení socialismu na straně jedné a demokracie na straně druhé bylo dle představitelů zde sledovaného proudu cestou ke skutečné realizaci ideje „demokratického socialismu“.

Ještě než přistoupíme k bližšímu upřesnění hlavních kontur možné podoby politického systému „demokratického socialismu“, je nutné dodat, že deklarativní příklon k hledání nové a rovnocenné syntézy mezi socialismem a demokracií zároveň v mnohém jistě vysvětluje důvody toho, že v příspěvcích nestraníků se mnohokrát opakuje stanovisko, že soudobé úsilí o proměnu fungování stávajícího režimu nemá v žádném případě směřovat k „rekonstituci předúnorové politické situace“¹⁷² ani k „mechanickému návratu k systému předmnichovské republiky“¹⁷³, ale naopak vést k hledání nových forem politického uspořádání. Na straně druhé to ovšem neznamená, že v jejich vizi by naopak současně nebyla jasně patrné reminiscence na myšlenkový

¹⁶⁹ KLIMENT, cit. 164.

¹⁷⁰ Zcela zřetelně se k tomuto stanovisku přihlásilo např. Prohlášení kruhu nezávislých spisovatelů z června 1968, otištěné o měsíc později i na stránkách *Literárních listů*: „Současná hospodářská a sociální struktura naší společnosti, založená na úplném a dlouho upevňovaném zespolečenštění výrobních prostředků, vylučuje podle našeho názoru jakoukoli reálnou možnost zvratu hospodářství k principu soukromého vlastnictví, mimo jiné i proto, že už dávno neexistují společenské síly, v jejichž materiálním a politickém zájmu by takový obrat byl. Proto se zadostiučiněním můžeme konstatovat, že se ani v současné době nesetkáváme s požadavky, jež by k takovému zvratu otevřeně mířily.“ Srv. Prohlášení kruhu nezávislých spisovatelů. *Literární listy*. Červenec 1968, roč. 1, č. 19, s. 2 a 7, zde s. 2.

¹⁷¹ PITHART, Petr. Národní fronta nebo parlament?. *Literární listy*. Duben 1968, roč. 1, č. 8, s. 1 a 5, zde s. 1.

¹⁷² HAVEL, cit. 167.

¹⁷³ SVITÁK, cit. 166, č. 16, s. 6.

odkaz první republiky a její demokratické tradice, jakož i snaha na jejich navázání v soudobých poměrech. Zřetelným příkladem existence tohoto uvažování představují následující slova Alexandra Klimenta z prvního čísla *Literárních listů*: „Otázka sociální. Česká otázka. Rusko a Evropa. Světová revoluce. Problém malého národa. Ideály humanitní. Jak pracovat? Tyto otázky položil T. G. Masaryk do základů naší samostatnosti a od nich je třeba znovu vyjít. Znovu se vši otevřeností tyto otázky především formulovat. Obnovit politický život znamená najít odvahu k svobodné diskusi i o těchto rozhodujících věcech.“¹⁷⁴

6.3. Jaká demokracie?

Jak již bylo řečeno, jedinou možnou alternativu stávající podoby politického systému představovala z pohledu nestraníků jeho transformace v režim demokratický, jehož existence byla v této perspektivě chápána v podstatě jako klíčová otázka praktického naplnění myšlenky „demokratickému socialismu“. Slovy Prohlášení kruhu nezávislých spisovatelů z června 1968 lze na úvod tento demokratický režim vymežit tak, že smyslem jeho fungování mělo být jednak poskytnout „účinný model kontroly moci a záruk proti jejímu možnému zneužití“, jednak umožnit „rozvoj plurality politických zájmů, programů, aktivit a organizací, přirozeně a svobodně vznikajících, navzájem na sobě nezávislých a politicky vyjadřujících přirozenou historickou, sociální, názorovou a zájmovou diferenciaci národa“¹⁷⁵. Nicméně s podobným obecně definovaným stanoviskem volajícím po nutnosti demokratického charakteru nového politického systému jsme se setkali i u představitelů dříve sledovaných proudů, a proto bude nutné přistoupit na tomto místě k bližšímu upřesnění toho, jaké konkrétní aspekty byly v této perspektivě spojovány s obsahem pojmu „demokracie“, a tedy i jeho případnou realizací v soudobých podmínkách.

Již v souvislosti s úvodním rozbohem článku Alexandra Klimenta bylo uvedeno, že veřejně promlouvající zástupci nestranické veřejnosti si jasně uvědomovali, že otázka úspěchu soudobého reformního procesu je v prvé řadě závislá na schopnosti a ochotě nového vedení KSČ k realizaci výrazných politických změn, jakož i na celkové aktivitě komunistů a situaci uvnitř jejich strany samotné. Z tohoto důvodu se proto v jejich příspěvcích můžeme opakovaně setkat s explicitní podporou stanoviska, že jednou

¹⁷⁴ Odkud s kým a kam. *Literární listy*. Březen 1968, roč. 1, č. 1, s. 1, 3-4, 6-7, 10, zde s. 1.

¹⁷⁵ Prohlášení kruhu nezávislých spisovatelů. *Literární listy*. Červenec 1968, roč. 1, č. 19, s. 2 a 7, zde s. 2.

z klíčových podmínek cesty k nové podobě politického systému představují vnitřní demokratizace KSČ a její důsledná personální proměna, jejichž realizace byla spojována nanejvýš s připravovaným mimořádným sjezdem této strany¹⁷⁶. Na straně druhé však bylo zdůrazňováno, že tyto kroky nesmí být v žádném případě chápány jako synonymum demokracie celospolečenské, jejíž nutný předpoklad sice jistě představují, ale samy o sobě ji nezaručují. Hlavní důvod tohoto tvrzení výstižně zachytil ve svém článku s názvem *Na téma opozice Václav Havel*: „Patří přece k hořké zkušenosti všech revolucí, že neobnoví-li politická skupina, která v nich převzala veškerou moc, zavčas svou kontrolu zvenčí, ztratí nutně dříve nebo později i svou vnitřní sebekontrolu a začne pomalu, ale jistě degenerovat. [...] Jinými slovy: neumožní-li komunistická strana co nejrychlejší rozvoj své silné kontroly zvenčí, nebude mít záruku, že po nějakém čase opět zvolna nezdegeneruje. Jak vidět, bez celospolečenské demokracie nemůže nikdy natrvalo vydržet ani demokracie vnitrostranická. Nikoli tedy, že druhá zaručuje první, ale právě naopak: první zaručuje druhou.“¹⁷⁷

Primární aspekt této celospolečenské demokracie představovala z pohledu nestraníků uplatnění široké palety občanských práv a svobod a současně zajištění jejich ochrany formou plně fungujícího institutu právního státu¹⁷⁸. Detailní pozornost se v tomto ohledu věnovala zvláště otázce umožnění fungování nezávislého veřejného mínění a volné názorové soutěže skrze nikterak nelimitovanou svobodu slova, neboť, jak se v soudobých příspěvcích opakovaně připomínalo, právě „na stránkách novin, na obrazovkách televizorů a u rozhlasových přijímačů bude se napříště stále více rozhodovat o osudu demokracie, o smysluplnosti angažovanosti menšin“¹⁷⁹. Nicméně podobně jako v případě předešlého bodu bylo i zde upozorňováno na skutečnost, že přestože svoboda slova patří bezesporu k jakési první podmínce či samozřejmému důsledku demokratického zřízení, její samotná existence nedokáže zajistit možnost volného přístupu k moci, a tedy poskytnout určitý elementární mechanismus její kontroly, bez kterého není možné dlouhodobé trvání žádné demokracie¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Viz např. KLIMENT, Alexandr. Normální život. *Literární listy*. Červenec 1968, roč. 1, č. 19, s. 1.

¹⁷⁷ HAVEL, cit. 167.

¹⁷⁸ Viz např. JODL, Miroslav. Svoboda a odpovědnost. *Literární listy*. Duben 1968, roč. č. 6, s. 1 a 12; SVITÁK, Ivan. Konflikty a řešení. *Student*. Březen 1968, roč. 4, č. 12, s. 1 a 5.

¹⁷⁹ PITHART, Petr. Politické strany a svoboda slova. *Literární listy*. Červen 1968, roč. 1, č. 17, s. 1 a 3, zde s. 3.

¹⁸⁰ Právník Jan Vlk tuto nedostatečnost svobody slova pro zajištění demokracie popsal na stránkách týdeníku *Student* těmito slovy: „Ale i za stavu, kdy do toho budou moci mluvit, kdy ona strana (*tzv. jakákoliv vládnoucí strana - pozn. autora*) bude natolik tolerantní, že povolí svobodu slova, a třeba i absolutní, lidé do toho mluvit nebudou. Protože mluvením se nic neopraví. Ta strana nemusí totiž na jejich hlas dát. Nastává stav, kdy každý může o všem mluvit, ale nikdo nemluví. Ne proto, že by se bál,

Za jeden z důležitých prvků demokratické společnosti lze jistě označit i princip samosprávy. O významném postavení tohoto principu v soudobých diskusích byla řeč již v předcházející kapitole, a to konkrétně v souvislosti s otázkou zavedení samosprávy na úrovni pracovišť, představující tehdy hlavní předmět zájmu. Pozornost této otázce byla věnována i v některých příspěvcích představitelů zde sledovaného proudu, jejichž stanovisko lze nejlépe dokumentovat na základě krátké citace z článku Petra Pitharta ze srpnových *Literárních listů*, ve kterém autor sice nikterak nezpochybňoval nezbytnost takto pojímané samosprávy pro úspěšné provedení reformy ekonomické, avšak zároveň dodával, že její případné fungování nemůže být chápáno jako jistý výrazný symptom demokratizace ve sféře politické, jejíž podstatu je nutné hledat v realizaci jiných kroků: „Nenechme si namluvit, že samospráva je garantem kontroly moci, že je sama o sobě prvkem nějaké „vyšší demokracie“. Dbejme dnes naopak především o solidní vybudování právě oněch „nižších pater“ demokracie. Na nich bude stát dům, ve kterém budeme bydlet.“¹⁸¹

Pithartova slova o „nižších paterch“ demokracie nás konečně přivádí k upřesnění toho, v čem byla z pohledu nestraníků viděna elementární podstata každého demokratického režimu, a tedy současně i jisté minimální kritérium, ze kterého musí vycházet všechny soudobé snahy o směřování k politickému systému „demokratického socialismu“. Praktické naplnění tohoto pojmu bylo totiž v tomto chápání myslitelné pouze v takovém režimu, kde funguje veřejná a všem politickým subjektům otevřená soutěž o moc, neboť, slovy Václava Havla, „o demokracii lze vážně mluvit jen tam, kde má lid možnost - jednou za čas - svobodně si zvolit, kdo mu má vládnout. Což předpokládá existenci alespoň dvou souměřitelných alternativ. Totiž dvou svéprávných, rovnoprávných a navzájem na sobě nezávislých politických sil, z nichž obě mají tutéž šanci stát se vedoucí silou ve státě, rozhodne-li tak lid.“¹⁸² Logické implikace Havlova argumentu je nutné hledat v několika základních skutečnostech.

V prvé řadě je to fakt, že rámcem této soutěže se měl stát institut svobodných voleb, umožňujících volnou konkurenci více politických sil a poskytujících současně všem občanům v pravidelně se opakujícím intervalu možnost rozhodovat o předložených programových alternativách jednotlivých politických subjektů, a určovat

nemá čeho, ale protože svým hlasem nic nespraví. Nemá on sám, ale ani skupina mimo stranu, možnost cokoli změnit, protože kontrolu netvoří slova, ale konkrétní moc. Tu ona skupina za daných okolností nemá možnost získat.“ Srv. VLK, Jan. Kontrola moci. *Student*. Květen 1968, roč. 4, č. 21, s. 7.

¹⁸¹ PITHART, Petr. Musí jít o právo na samosprávu. *Literární listy*. Srpen 1968, roč. 1, č. 23, s. 4.

¹⁸² HAVEL, cit. 168.

tak míru jejich podílu na moci. Přičemž právě otázka brzkého zajištění takového charakteru voleb byla z hlediska zástupců zde sledovaného proudu nahlížena jako jistý první nezbytný krok k překonání soudobého přechodného stavu, a tedy i jako podmínka úspěšného směřování k realizaci „demokratického socialismu“¹⁸³. Zcela zřetelně se v tomto ohledu vyjádřil ve své přednášce pronesené při příležitosti konání zakládající schůze Klubu angažovaných nestraníků v Ostravě Ivan Sviták: „Za ústřední otázku budoucích měsíců považuji demokratické volby, jež si nedovedu představit jinak, než jako tajné volby oddělených kandidátek více politických stran, připouštějících rovněž kandidaturu nezávislých poslanců. Volební zákon musí splnit tyto elementární požadavky svobodné účasti občana při vytváření politických orgánů státu, musí poskytnout skutečně reálné alternativy pro politické rozhodování občanů, nemá-li být demokratizační proces ochromen v samém zárodku.“¹⁸⁴

Za druhé je zřejmé, že takto pojímaná perspektiva nové podoby politického systému nutně předpokládala zajištění autonomního fungování nekomunistických politických stran, které by nejen kontrolovaly vládnoucí KSČ, ale v případě, že by k tomu dostaly mandát ve svobodných volbách, by ji u této vlády mohly i nahradit. Václav Havel sice v této souvislosti preferoval případný vznik modelu dvou politických stran, kde by vedle KSČ působila strana jím označovaná přívěskem „demokratická“¹⁸⁵, kdežto Ivan Sviták naopak hovořil o nezbytnosti vytvoření „aspoň dvou nových stran na křesťanském a sociálnědemokratickém základě“, jež měly nahradit dosavadní nekomunistické strany uvnitř NF, představující dle jeho názoru jen jakousi „institucionalizovanou kolaboraci“¹⁸⁶, nicméně ať již by byly případný počet a podoba politických stran v novém systému jakékoliv, bylo předmětem všeobecné shody, že umožnění svobodného vzniku pluralitního systému politických stran soutěžících navzájem o moc a nabízejících možnost volby mezi různorodými programovými alternativami představuje nezbytný element každého demokratického zřízení a zároveň „dosud nejspolehlivější, jakkoliv třeba nedokonalý mechanismus kontroly moci, neboť i právnicky vycizelované kontrolní a „brzdové“ mechanismy při uplatnění tří mocí ve státě snadno selhávají při faktickém mocenském monopolu jediné strany“¹⁸⁷. Výstižně

¹⁸³ Viz např. PINC, Zdeněk. Jarní liga. *Literární listy*. Květen 1968, roč. 1, č. 11, s. 1-2; MANDLER, Emanuel. Hrboly demokracie. *Student*. Duben 1968, roč. 4, č. 16, s. 7; PLICHTA, Dalibor. Volby jako volba. *Literární listy*. Březen 1968, roč. 1, č. 4, s. 1.

¹⁸⁴ SVITÁK, Ivan. Zakázané horizonty. *Student*. Červen 1968, roč. 4, č. 27, s. 6-7, zde s. 7.

¹⁸⁵ HAVEL, cit. 167.

¹⁸⁶ SVITÁK, Ivan. Vaše nynější krize. *Student*. Duben 1968, roč. 4, č. 18, s. 1 a 7, zde s. 1.

¹⁸⁷ PITHART, cit. 179, s. 1.

je v tomto ohledu stanovisko tehdejšího člena redakce *Literárních listů* Zdeňka Pince: „Naše (*míněni nečlenové KSČ – pozn. autora*) jednota sílí tlakem, který je proti nám vyvíjen. Je to však jednota falešná a zdánlivá, neboť čím více volnosti a svobodné diskuse, tím více se musí projevit naše skutečná roztržičnost. Dejme jí tedy průchod. Ať vznikne třeba dvacet politických stran, klubů či spolků, je-li naše roztržičnost tak velká. Jakmile však vyjádří své programy, objeví se styčné body a bude docházet k sjednocování programu, ale i k sjednocování lidí. Tvorba ale vyžaduje svobodu.“¹⁸⁸

Konečně je nutné na tomto místě zdůraznit, že vize reformy stávajícího režimu směřovala nevyhnutelně z pohledu nestraníků až k explicitnímu překonání mechanismů fungování NF a jejímu odmítnutí dokonce i v té podobě, jaká se realizovala v Československu v letech 1945-1948. Příčiny tohoto stanoviska lze hledat na jedné straně v tom, že předpokládaný model demokratické soutěže o moc implikoval zároveň renesanci zásad parlamentarismu, tedy existenci distinkce mezi vládní většinou a její opozicí na půdě parlamentu¹⁸⁹. Na straně druhé pramenila neudržitelnost koncepce politického systému s NF z důvodu, že její existence byla neslučitelná s možností volné obnovy pluralitního systému politických stran, na což ve svém dubnovém článku, reagujícím na obsah Akčního programu KSČ a uveřejněném na stránkách *Literárních listů*, výslovně upozornil Petr Pithart: „Linie NF by se tu totiž mohla týkat přímo věci samé: jen NF mohla po roce 1945 rozhodovat o vzniku nové politické strany a je nasnadě, že všem partnerům v Národní frontě to vyhovovalo a že zájem o vznik dalších politických stran mezi nimi nebyl. [...] Tím spíše musí být v co nejkratší době formulována odlišná pravidla hry politických sil, aby šance všech byly konečně vyrovnány a aby přirozené „přiznání se“ kteréhokoliv politického subjektu k mocenským ambicím nevyvolávalo v řadách diváků k stání pískot, obavy či dokonce znovu – strach.“¹⁹⁰

Jak již bylo řečeno v předešlé části této kapitoly, zde sledovaný koncept přeměny dosavadního komunistického režimu vycházel z reality socialistického socioekonomického zřízení, jehož existenci nikterak nepopíral a naopak se k němu deklarativně hlásil ve svém úsilí o dosažení rovnocenné syntézy mezi demokracií a

¹⁸⁸ PINC, Zdeněk. Hledání jména. *Literární listy*. Duben 1968, roč. 1, č. 7, s. 3.

¹⁸⁹ Jednoznačně zformulovanou najdeme tuto otázku v přednášce Ivana Svitáka *Vaše nynější krize*, uveřejněné v týdeníku *Student*: „V normálních politických poměrech demokratických států existuje vládnoucí strana a její opozice na půdě parlamentu. Tento základní ráz dělby práce a soutěže o politickou moc se promítá i do zájmových organizací a kulturního života a musí být i mírou našeho současného úsilí.“ Srv. SVITÁK, cit. 186, s. 7. Obdobně viz např. CHYTIL, Václav. Smysl programů politických stran. *Literární listy*. Červen 1968, roč. 1, č. 17, s. 5; VLK, cit. 180.

¹⁹⁰ PITHART, cit. 171, s. 5.

socialismem. Tato skutečnost se v soudobých publicistických příspěvcích projevovala i v tom smyslu, že případné nově vzniknuvší či obnovené strany měly sice dle této perspektivy reprezentovat názorovou alternativu a politickou opozici vůči komunistickému programu, avšak současně nabízet v podstatě různé koncepce dalšího rozvoje demokraticky spravované socialistické společnosti chápané jako jistý společný cíl¹⁹¹. Z tohoto důvodu ani Havlova představa vzniku dvou politických stran, komunistické a demokratické, neměla znamenat přítomnost jediného socialistického subjektu na straně jedné a jediné demokratické síly na straně druhé, nýbrž pouze to, „že jejich jmény jsou symbolicky zaručovány oba póly společného „koaličního“ úkolu: demokratického socialismu“¹⁹².

Nicméně toto explicitní přihlášení se k socialistickému světonázoru nemůže být zároveň chápáno tak, že navrhovaný politický systém byl z pohledu nestraníků zamýšlen jako *a priori* uzavřený všem nesocialistickým politickým subjektům. Jejich případný vznik sice představitelé tohoto proudu nikterak nepodporovali, avšak samotné právo na jejich existenci nemohli minimálně mlčky popírat, měl-li být tento model „demokratického socialismu“ ve smyslu volné konkurenční soutěže o moc doveden do svých praktických důsledků. Zcela explicitně postavil otázku oprávnění politického působení i pro nesocialistickou opozici novinář a tehdejší reprezentant studentského hnutí Alexandr Kramer v týdeníku *Student*: „Pisatel tohoto článku je pro přátelství a spojenectví se Sovětským svazem, je pro socialistické zřízení. Nechápe však proč by nemohli dostat slovo - a legální platformu - také lidé, kteří mají opačné názory. (...) Nechápu, proč by nemohly být u nás politické strany s nesocialistickým programem? (...) Nemýlím-li se, znamená slovo demokracie vláda lidu. A znamená také dát tomuto lidu možnost rozhodnout se mezi různými koncepcemi. Je třeba uznat, že všem lidem této země přísluší právo posoudit, zda si KSČ své vedoucí postavení zaslouží a zda si je více nezaslouží některá jiná politická strana.“¹⁹³

¹⁹¹ Tehdejší člen redakce týdeníku *Student* Jiří Kroupa vystihl podstatu tohoto „socialistického“ pojmání opozice těmito slovy: „Vedle pojetí opozice, která znamená alternativu socialismus – kapitalismus, objevují se většinou taková pojetí opozice, které ji chápou jako alternativu koncepcí při realizaci téhož cíle na bázi socialistického společenského zřízení. Samozřejmě, že představitelé těchto alternativních koncepcí – politické strany – bojují o podíl na moci, protože právě ten jim umožňuje i faktickou realizaci těchto koncepcí.“ Srv. KROUPA, Jiří. Sám Alexandr Dubček. *Student*. Červen 1968, roč. 4, č. 19, s. 2.

¹⁹² HAVEL, cit. 167.

¹⁹³ KRAMER, Alexandr. Jaká demokracie?. *Student*. Duben 1968, roč. 4, č. 14, s. 6.

6.4. Jiná alternativa

Vydeme-li z výše uvedených Kramerových slov, je možné přistoupit na tomto místě k jistému celkovému shrnujícímu pohledu na soudobou perspektivu představitelů zde sledovaného proudu a na podstatu jejich chápání „demokratického socialismu“, v jehož jádru se bezesporu skrývala významná názorová alternativa jak vůči oficiální linii reformního procesu, vytyčené dubnovým Akčním programem KSČ, tak i tehdejšímu politickému myšlení reformních komunistických intelektuálů. Alternativa, jež výrazně přesahovala restriktivní rámec komunistického myšlení a systému.

Tento segment hnutí „pražského jara“ totiž ve svých příspěvcích zcela zřetelně prezentoval koncept radikální přeměny stávajícího komunistického režimu ústící ve svých důsledcích k popření jeho samotných základů a k jeho kvalitativní transformaci do zcela odlišné podoby, jež by fungovala na vlastních svébytných principech. Je sice pravdou, že úvahy nestraníků zůstávaly založeny na akceptaci socialistické sociálně-ekonomické báze, a usilovaly tedy v tomto smyslu nikoliv o destrukci, ale o reformu socialismu, nicméně v rovině politické směřovala perspektiva jejich pohledu k co možná nejbližšímu zajištění takové podoby systému, ve kterém budou garantovány nejen základní občanská práva a svobody, ale v první řadě též fungovat skutečná rovnost příležitostí ve formě svobodné volební soutěže o moc jakožto jisté elementární podmínky praktického uskutečnění ideje „demokratického socialismu“. Z tohoto důvodu proto do středu svého zájmu postavili nikoliv myšlenku popření nároku KSČ na udržení jejího vládnoucího postavení, ale spíše požadavek nutnosti pravidelného potvrzování a kontroly tohoto mandátu skrze institut svobodných voleb, jež by nabízely možnost rozhodování mezi různými programovými návrhy několika rovnocenných politických subjektů a umožňovaly zároveň jejich případnou mocenskou alternaci. Jinými slovy a měřeno vývojem Československa v průběhu předcházejících padesáti let, model „demokratického socialismu“ zastávaný představiteli zde sledovaného proudu si za svůj bezprostřední cíl vytkl v podstatě renesanci mechanismů fungování demokratického politického systému minimálně v té podobě, jaká existovala v Československu v letech 1945-1948, ba co více, jak jsem se pokusil dokázat, svým důrazem na důslednou obnovu politického pluralismu vedlo toto uvažování ve svých důsledcích i k opuštění limitujícího rámce NF a faktickému příklonu k politickým principům prvorepublikové liberální neboli pluralitní demokracie. Ve stínu těchto slov a zvláště pak na základě hlavních myšlenek soudobých publicistických

příspěvků prezentovaných v této kapitole se tak zcela ztotožňují se stanoviskem historika Jiřího Hoppeho, že „v určitých aspektech se pražské jaro přiblížilo až na práh revoluce, jejímž cílem byla skutečná pluralitní demokracie“¹⁹⁴.

Důkaz relevantnosti tohoto tvrzení lze navíc spatřovat i při pohledu na učení amerického politologa a jednoho z nejvýraznějších současných teoretiků demokracie Roberta Dahla, jenž pro označení moderních zastupitelských či liberálních demokracií používá pojmu „polyarchie“, který je možné chápat jako jisté nejbližší možné přiblížení se v praxi nerealizovatelnému ideálu demokracie a současně jako typ režimu odlišitelný od všech nedemokratických systémů¹⁹⁵. K tomu, aby mohl být určitý režim označen za polyarchický, tedy blížíci se demokratickému ideálu, je poté dle Roberta Dahla nutné, aby bezpodmínečně splňoval všech následujících sedm kritérií: 1) volení státní činitelů, 2) svobodné a regulérní volby, 3) všeobecné volební právo, 4) všeobecné právo ucházet se o úřad, 5) svoboda projevu, 6) právo vyhledávat alternativní zdroje informací, 7) svoboda sdružování včetně nezávislých politických stran¹⁹⁶. Při komparaci těchto sedmi kritérií se soudobým pohledem nestraníků na případnou podobu nového politického systému a nanejvýš se zřetelem ke skutečnosti, že první čtyři kritéria se vztahují k jejich klíčovému požadavku svobodných voleb, považují za zcela opodstatněné hovořit o plné udržitelnosti teze, že perspektiva tohoto modelu „demokratického socialismu“ směřovala k praktickému naplnění všech hlavních atributů moderní zastupitelské demokracie.

¹⁹⁴ HOPPE, cit. 21, s. 16.

¹⁹⁵ K bližšímu vymezení Dahlova termínu „polyarchie“ viz např. ŘÍCHOVÁ, Blanka. *Přehled moderních politologických teorií*. Praha : Portál, 2000, s. 164-175.

¹⁹⁶ Srv. DAHL, Robert A. *Demokracie a její kritici*. Praha : Victoria Publishing, 1995, s. 202.

7. Závěrečné shrnutí

Když v noci z 20. na 21. srpna 1968 začala hranice Československa překračovat několikasettisícová intervenční vojska Sovětského svazu, Polska, Německé demokratické republiky, Maďarska a Bulharska, málokterý občan okupované země tehdy pochyboval o tom, že tato událost znamená významný bod moderní československé historie, jehož primárním důsledkem bude buď celkové popření, nebo minimálně vážné zpochybnění předchozích osmiměsíčních snah o reformu komunistického režimu. Záhy se mělo ukázat, že nastalou realitou nemůže být ani uskutečnění uvažovaných politických změn v jiné, umírněnější podobě, ale pouze jejich kompletní odmítnutí znamenající definitivní konec veškerých úvah o možném směřování k „demokratickému socialismu“ jakožto jednomu z hlavních témat pozoruhodného a zároveň nesmírně dynamického období „pražského jara“.

Samotné události roku 1968, odstartované lednovou změnou na nejvyšším stranickém postu, je poté nutné chápat v první řadě jako důsledek hluboké krize komunistického režimu dotýkající se takřka všech sfér jeho fungování. Československé nomenklatuře se sice jako jediné ve střední Evropě podařilo přenést vcelku bez následků komunistický systém skrze padesátá léta, a to zvláště pak přes krizové roky 1953 a 1956, nicméně od počátku let šedesátých lze hovořit o množících se symptomech symbolizujících celkovou korozi tehdejšího režimu, jejímž nejhmatatelnějším projevem byly v první řadě rostoucí hospodářské potíže. Zdroje krize se však nenacházely pouze v ekonomice, neboť současně je nutné k nim připočíst i vážné nedostatky v oblasti sociální, nevyřešenou otázku státoprávní a s tím spojený růst sociálního a později i politického napětí na Slovensku a v neposlední řadě též jisté morální a existenční zpochybnění systému, s jehož základy byla neodmyslitelně spjata masová vlna púnorových nezákonností, jejichž „problematičnost“ veřejně přiznal i režim samotný provedením první větší vlny rehabilitací v roce 1963. Všechny tyto skutečnosti a mnohé další tvořily svébytné historické zázemí a kořeny „pražského jara“, jejichž bližšímu upřesnění byla věnována jedna z úvodních kapitol předkládané práce.

Vlastním předmětem zájmu práce však bylo postižení pouze jednoho z dílčích jevů rozmanitého a mnohodimenzionálního procesu, jímž „pražské jaro“ bezesporu bylo, a sice tehdejších úvah na stránkách soudobého tisku týkajících se otázky možné přeměny dosavadní podoby komunistického režimu v politický systém „demokratického socialismu“, představujícího pojem všeobecně užívaný takřka všemi

účastníky veřejné diskuse, označujícími však zároveň jeho prostřednictvím různorodé a často i navzájem konfliktní představy a myšlenková východiska. Nezbytný předpoklad existence těchto úvah tvořilo faktické a následně i formální zrušení cenzury, které bylo bezesporu nejvýznamnější a v podstatě jedinou legálně dokonanou systémovou změnou osmi měsíců „pražského jara“ a jež současně vytvořilo nutný rámec k tomu, aby problematika formulování koncepce a obsahu případných politických změn nezůstala omezena pouze na nejvyšší stranické orgány, ale naopak se stala otázkou celospolečenské diskuse. Nelze navíc v této souvislosti nedodat, že tehdejší umožnění svobody slovy, netýkající se samozřejmě jen tisku, ale i rozhlasu a televize, mělo zároveň naprosto zásadní vliv a hrálo roli jistého prvotního iniciátora v soudobém procesu živelné obnovy základů občanské společnosti, jehož průvodním jevem byly vznik, obnova či autonomizace celé řady organizací a institucí jak uvnitř oficiálního systému NF, tak i mimo něj.

Samotná problematika zachycení tehdejších různorodých představ o podstatě reformy politického systému, s nimiž jsme se mohli setkat na stránkách soudobého tisku, byla v práci nahlížena prizmatem jejich rozdělení do jistého simplifikujícího rámce v podobě třech hlavních táborů - reformní komunističtí politici kolem nového prvního tajemníka strany Alexandra Dubčeka, reformní komunističtí intelektuálové a konečně vnitřně poněkud nesourodá skupina opatřená přívískem nestraníci. Primárním smyslem tohoto rozdělení bylo ukázat existenci závažných názorových rozdílností se zřetelem k otázce demokratičnosti možné podoby nového režimu „demokratického socialismu“.

První segment byl tvořen skupinou tzv. „tváří obrodného procesu“ neboli vrcholných politických představitelů „pražského jara“ (Alexander Dubček, Josef Smrkovský, František Kriegel, Čestmír Císař ad.), kteří brzy po nástupu Alexandra Dubčeka do čela strana začali ústy některých svých zástupců veřejně vystupovat na stránkách soudobého tisku a hovořit o nutnosti realizace výrazné reformy stávající podoby režimu, ale i kritického přehodnocení pohledu na události předchozích dvaceti let. Hlavním centrem pozornosti komunistických politiků se stalo zvláště veřejné odmítnutí dosavadní praxe v podobě monopolizace moci v rukou úzkého stranického vedení a s tím souvisejícího popírání legitimacy jednotlivých společenských vrstev a skupin a možnosti jejich autonomní reprezentace. V oblasti politického systému se výrazem reformy měla stát jeho shora řízená transformace v režim „demokratického socialismu“, jenž by garantoval základní právní jistoty a občanské svobody, uplatňoval

princip dělby moci mezi nejvyššími státními orgány a připouštěl jistou limitovanou formu politického pluralismu skrze obnovení funkčnosti mechanismu NF, v rámci které by subjekty zde zastoupené dostaly možnost podílet se společně s KSČ na tvorbě politických rozhodnutí, nicméně za současného zachování vedoucí role této strany v celém politickém systému, jejíž hegemonní postavení nemělo být ani v nových podmínkách nikterak zpochybněno. Jednotlivé představy o reformě jako celku, jakož i snaha o legitimizaci těchto kroků skrze kritické posouzení historického vývoje poválečné československé společnosti byly konkretizovány a podrobně rozvedeny v Akčním programu KSČ z dubna 1968, jenž se stal jistou základní programovou osou „tváří obrodného procesu“ v jejich tehdejší úsilí o překonání stávající podoby politického systému. Úsilí, jehož cílem byla bezesporu výrazná proměna mechanismů fungování komunistického režimu, avšak nikoliv umožnění obnovy konkurenční a regulérní volební soutěže o moc mezi několika rovnoprávnými politickými silami, jejíž existence představuje elementární podstatu každé moderní demokracie.

Druhou sledovanou skupinu tvořilo politické myšlení tzv. reformních komunistických intelektuálů neboli lidí, u jejichž nemalé části lze hovořit o příslušnosti ke společnému generačnímu seskupení, jehož členové prošli v průběhu předchozích dvaceti let rozporným vnitřním vývojem od nekritické akceptace pounorové mocenské reality k pozicím aktivních zastánců nutnosti rozchodu se stávající režimní podobou. Následkem toho i jejich uvažování během „pražského jara“ bylo výrazně určováno myšlenkou možné renesance původních a v praxi pokřivených ideálů a jejich realizace za stávající situace. Samotné příspěvky představitelů tohoto proudu poté vycházely z mnohem zásadnější kritiky pounorového režimu než v případě politiků a z těchto pozic požadovaly obnovu názorové plurality, zásadní revizi právního řádu a zohlednění nároků a zájmů všech občanů na vskutku celospolečenském základě, nicméně v celkové rovině nedokázal ani tento model reformních úvah překonat uzavřený rámec omezené politické plurality a důsledně odmítnout axiom vedoucí role KSČ jakožto jistého nejzazšího garanta soudobého směřování k „demokratickému socialismu“. Systém sice již neměl být řízen z jednoho centra, ale primárně skrze součinnost s ostatními politickými stranami, hlásícími se k socialistickému programu NF a plnícími roli partnera a oponenta vnitřně proměněné a demokratizované KSČ, avšak v realitě jeho případného fungování měla, minimálně v dohledné době, i nadále chybět přítomnost nejúčinnějšího kontrolního mechanismu, a sice možnosti případné mocenské alternace cestou svobodných a soutěživých voleb, jejichž prostřednictvím by

se mohlo rozhodovat o právu nekomunistických politických subjektů, byť stále pouze socialistických, plně realizovat své vlastní programové koncepce. Jinak řečeno, o jejich možnosti vládnout. Z těchto důvodů proto ani v případě této perspektivy „demokratického socialismu“ nelze hovořit o tom, že by jejím bezprostředním cílem byla obnova základních principů fungování demokratického režimu minimálně v té podobě, jaká existovala v Československu v letech 1945-1948.

Zásadně odlišná názorová alternativa naopak vzešla z řad představitelů třetí skupiny tzv. nestraníků. Její členové byli spíše, avšak ne vždy, o generaci mladší než jejich názoroví souputníci z řad komunistických intelektuálů, se kterými byli v naprosté názorové shodě se zřetelem k otázce bezpodmínečné garance základních občanských práv a svobod a odstranění direktivních a perzekučních metod dosavadního režimu. Konkrétní obsah jejich chápání pojmu „demokratický socialismus“, na jehož vytváření se chtěli aktivně podílet, však směřoval k co možná nejrychlejší restauraci základních mechanismů moderní zastupitelské demokracie, jež byla nahlížena jako jediné přijatelné vyústění praktické realizace myšlenky „demokratického socialismu“. V tomto přetrvával mezi oběma skupinami zásadní rozdíl. Vycházejíce z této základní názorové perspektivy, postavili reprezentanti tohoto proudu do středu svého zájmu otázku transformace stávajícího politického systému do takové podoby, která by ve svých důsledcích znamenala popření nadřazeného postavení KSČ a zajistila skutečnou rovnost šancí i pro všechny další politické subjekty, kterým by bylo umožněno soupeřit společně s KSČ ve svobodných a v pravidelném intervalu se opakujících volbách, jež by jako jediné určovaly míru jejich podílu na moci a zároveň poskytly všem občanům příležitost rozhodovat mezi několika různými alternativami dalšího společenského rozvoje. V daném momentě sice nestraníci hovořili o tom, že rámec této soutěže mělo v první řadě představovat soupeření mezi politickými silami hlásícími se k zásadám socialismu, nicméně, jak bylo v práci dokázáno, univerzální logika jejich uvažování nutně směřovala k tomu, že přístup k moci by musel být v posledku otevřen všem politickým subjektům bez ohledu na jejich světonázor. Na základě všech těchto skutečností lze proto v tomto modelu „demokratického socialismu“ vidět naplnění jistých minimálních kritérií liberálně demokratického režimu, k jehož obnově by jeho případná realizace nevyhnutelně vedla.

Noc z 20. na 21. srpna 1968 však znamenala nezvratný konec veškerých nadějí na možné praktické naplnění jakéhokoliv pojetí „demokratického socialismu“. Snaha o realizaci dalekosáhlé reformy stávajícího komunistického režimu a jeho přeměny

v systém „demokratického socialismu“ se v daných mezinárodně politických souvislostech ukázala jako neuskutečnitelná. Následné více jak dvacetileté období československé normalizace pak zcela zprofanovalo nejen komunistický režim jako takový, ale z velké části též samotnou myšlenku socialismu, důsledkem čehož i budoucí události roku 1989, které vedly k pádu tohoto režimu, vyvěraly ze zcela jiného pojmosloví, než tomu bylo v případě „pražského jara“, symbolizovaného z velké části myšlenkou hledání rovnocenné syntézy mezi socialismem na straně jedné a demokracií na straně druhé. Tento fakt by však neměl vést k přehlížení skutečnosti, že ve složitém komplexu událostí „pražského jara“ se zároveň skrývají zásadní myšlenky a principy, na kterých je založen i náš polistopadový politický vývoj. O opodstatněnosti tohoto tvrzení plně svědčí též pohled na tehdejší různorodé diskuse na stránkách soudobého tisku týkající se otázky možné nové podoby politického systému, jejichž postižení bylo hlavním předmětem předkládané práce.

Seznam použitých pramenů a literatury

Dobový tisk

<i>Kultúrny život</i>	1968
<i>Literární listy</i>	1968
<i>Mladá fronta</i>	1968
<i>MY 68</i>	1968
<i>Práce</i>	1968
<i>Reportér</i>	1968
<i>Rudé právo</i>	1968
<i>Student</i>	1968
<i>Svobodné slovo</i>	1968

Prameny vydané tiskem

HOPPE, Jiří (ed.). *Pražské jaro v médiích : výběr z dobové publicistiky*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 11. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 2004. 441 s. ISBN 80-7285-039-3. ISBN 80-7239-162-3.

Jaro 1968 : čítanka pro děti a mládež. Köln : Index, 1988. 311 s.

PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (eds.). *Občanská společnost 1967-1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 2, svazek 2, Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967-1970. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 1995. 586 s. ISBN 80-85270-42-0. ISBN 80-85765-50-0.

PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (eds.). *Občanská společnost 1967-1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 2, svazek 2, Sociální organismy a hnutí Pražského jara. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 1998. 545 s. ISBN 80-85270-80-3. ISBN 80-7239-008-2.

VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (eds.). *Komunistická strana Československa*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 9, svazek 1, Pokus o reformu (říjen 1967 - květen 1968). Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 1999. 580 s. ISBN 80-85270-96-X. ISBN 80-7239-056-2.

- VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (eds.), *J. Komunistická strana Československa*.
 Ediční řada Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 9, svazek
 2, Konsolidace (květen-srpen 1968). Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV
 ČR; Brno : Doplněk, 2000. 485 s. ISBN 80-7285-000-8. ISBN 80-7239- 065-1.
- PECKA, Jindřich (ed.). *Spontánní projevy Pražského jara 1968-1969*. Ediční řada
 Prameny k dějinám československé krize 1967-1970, díl 1. Praha : Ústav
 pro soudobé dějiny AV ČR; Brno : Doplněk, 1993. 295 s. ISBN 80-85270-
 19-6. ISBN 80-85765-25-X.
- Tvář : výbor z časopisu*. Uspořádal Michael Špirit. Praha : Torst, 1995. 831 s. ISBN
 80-85639-61-0.
- Ústava 9. května*. 8. vyd. Praha : Orbis, 1950, s. 58. Dostupné také z WWW:
 <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html>.
- IV. sjezd Svazu československých spisovatelů (Protokol)*. Praha : Československý
 spisovatel, 1968. 218 s.

Použitá literatura

- BÁRTA, Miloš, et al. *Československo roku 1968*. 2. díl, Počátky normalizace. Praha :
 Parta; Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1993. 134 s. ISBN 80-901337-8-9.
- BÁRTA, Miloš. K některým sporným otázkám reformního hnutí roku 1968.
Mezinárodní vztahy. 1992, roč. 27, č. 4, s. 63-73. ISSN 0323-1844.
- BARTOŠEK, Karel. Občanská společnost v Československu a její revolta v roce 1968.
In Acta contemporanea : k pětadesátinám Viléma Prečana. Uspořádal Jindřich
 Pecka. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998, s. 12-20. ISBN 80-
 85270-73-0.
- BENČÍK, Antonín. *Rekviem za pražské jaro : důvěrná informace o přípravě a
 provedení srpnové intervence a varšavské pětky v Československu 1968*. Třebíč :
 Tempo, 1998. 269 s. ISBN 80-238-2192-X.
- BENČÍK, Antonín. *V chapadlech kremelské chobotnice*. Praha : Mladá fronta, 2007.
 514 s. ISBN 978-80-204-1617-9.
- BROKL, Lubomír. Čím byl a čím zůstal osmašedesátý. *Soudobé dějiny*. 1993/1994, roč.
 1, č. 2/3, s. 350-356. ISSN 1210-7050.

- BROKL, Lubomír, et al. *Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968*. Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 1999. 88 s. ISBN 80-85950-73-1.
- BROKL, Lubomír. Prof. Dr. Zdeněk Mlynář, CSc. (1930-1997) : Mlynářův tým a jeho místo v české politické vědě. *Politologická revue*. 1997, roč. 3, č. 1, s. 164-175. ISSN 1211-0353.
- CÍSAŘ, Čestmír. *Člověk a politik : kniha vzpomínek a úvah*. Praha : ETC Publisher, 1998. 668 s. ISBN 80-86006-59-X.
- CÍSAŘ, Čestmír. *Paměti : nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha : SinCon, 2005. 1281 s. ISBN 80-239-5900-X.
- CYSAŘOVÁ, Jarmila. *Česká televizní publicistika : svědectví šedesátých let*. Praha : Česká televize, 1993. 145 s. ISBN 80-85005-03-4.
- DAHL, Robert A. *Demokracie a její kritici*. Praha : Victoria Publishing, 1995. 349 s. ISBN 80-85605-81-3.
- DUBČEK, Alexander. *Naděje umírá poslední : vlastní životopis Alexandra Dubčeka*. Praha : Svoboda-Libertas, 1993. 293 s. ISBN 80-205-0351-X.
- FIDELIUS, Petr. *Řeč komunistické moci*. Praha : Triáda, 1998. 216 s. ISBN 80-86138-03-8.
- FURET, François. *Le passé d'une illusion : essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris : Librairie Générale Française, 1996. 824 s. ISBN 2-253-14018-X.
- Generace 35-45 : sborník*. Sestavil a úvodním slovem opatřil Karel Hvizd'ala. München : Arkýř, 1986. 344 s. ISBN 3-922810-13-6.
- GOLDSTÜCKER, Eduard. *Vzpomínky 1913-1945*. Praha : G plus G, 2003. 150 s. ISBN 80-86103-63-3.
- GOLDSTÜCKER, Eduard. *Vzpomínky 1945-1968*. Praha : G plus G, 2005. 189 s. ISBN 80-86103-87-0.
- HÁJEK, JIŘÍ. *Paměti*. Praha : Ústav mezinárodních vztahů, 1997. 349 s. ISBN 80-85864-26-6.
- HAMŠÍK, Dušan. *Spisovatelé a moc*. Praha : Československý spisovatel, 1969. 191 s.
- HAVEL, Václav. *Československá jara a podzimy : Václav Havel o roce 1968*. *Listy*. 2008, roč. 38, č. 3, s. 11-16. ISSN 1210-1222.
- HAVELKA, Miloš. „Nepolitická politika“ : kontexty a tradice. *Sociologický časopis*. 1998, roč. 34, č. 4, s. 455-466. ISSN 0038-0288.

- HAVELKA, Miloš. *Dějiny a smysl : obsah, akcenty a posuny „české otázky“ 1895-1989*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2001. 203 s. ISBN 80-7106-424-6.
- HAVELKA, Miloš. Česká kultura a politika před různými horizonty generační zkušenosti. In MACHÁT, Z. – SLAČÁLEK, O. – ZNOJ, M (eds.). *Nezapomenuté historie : sborník k 70. narozeninám Františka Svátka*. Brno : Doplněk, 2007. s. 95-110. ISBN 978-80-7239-208-7.
- HAVELKA, Miloš. Český úděl a generace. *Literární noviny*. 2008, roč. 19, č. 24, s. 7. ISSN 1210-0021.
- HAVELKA, Miloš. První diskuse o tzv. normalizaci : polemika Václava Havla a Milana Kundery 1968-1969. In *Věda a Československo v období normalizace (1970- 1975) : sborník z konference (Praha 21.-22. listopadu 2001)*. K vydání připravil Antonín Kostlán. Praha : Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002. s. 35-53. ISBN 80-7285-020-2.
- HAVLÍČEK, Dušan. *Jaro na krku : zážitky ze zákulisí sekretariátu ÚV KSČ od června do prosince 1968*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. 229 s. ISBN 80-85270-82-X.
- HEJZLAR, Z. - KUSIN, V. V. *Czechoslovakia, 1968-1969 : chronology, bibliography, annotation*. New York : Garland, 1975. 316 s. ISBN 0-8240-1055-8.
- HOPPE, J. – SUK, J. *Dvoji identita Klubu angažovaných nestraníků : před invazí 1968 a po pádu komunismu 1989*. Praha : Euroslavica, 2008. 165 s. ISBN 978- 80-85494-82-2.
- HOPPE, Jiří. *Opozice '68 : sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha : Prostor, 2009. 390 s. ISBN 978-80-7260-216-2.
- HOPPE, Jiří. Pražské jaro a občanská společnost. In KOHNOVÁ, Jana (ed.). *Padesátá a šedesátá léta v československých dějinách : 15. letní škola historie*. Praha : Porta linguarum, 2003, s. 105-110. ISBN 80-86554-00-7.
- HRUBÝ Karel. Co je demokratický socialismus. *Soudobé dějiny*. 1993/1994, roč. 1, č. 4/5, s. 598-602. ISSN 1210-7050.
- HRUBÝ, Karel. Československé jaro a jeho meze. *Listy*. 2008, roč. 38, č. 6, s. 21-22. ISSN 1210-1222.
- HRUBÝ, Karel. Perspektivy „pražského jara“. In *Soudobé dějiny*. 2003, roč. 10, č. 4, s. 611-625. ISSN 1210-7050.
- HRUBÝ, Karel. Politická jara Karla Kosíka. *Listy*. 2006, roč. 34, č. 4, s. 25-29. ISSN 1210-1222.

- HRUBÝ, Karel. Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. *Soudobé dějiny*. 2008, roč. 15, č. 3-4, s. 545-574. ISSN 1210-7050.
- HRUBÝ, Karel. Tíha omylu. *Listy*. 2002, roč. 32, č. 3, s. 25-29. ISSN 1210-1222.
- HRUBÝ, Karel. Výboje a návraty Pražského jara. *Literární noviny*. 2008, roč. 19, č. 13, s. 7. ISSN 1210-0021.
- CHOLÍNSKÝ, Jan. Zformování reformních komunistů. *Střední Evropa*. 1998, roč. 14, č. 85, s. 91-103. ISSN 0862-691X.
- JANÝR, Přemysl. *Neznámá kapitola roku 1968 : zápas o obnovení činnosti Československé sociální demokracie*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. 109 s. ISBN 80-85270-77-3.
- JUNGMAN, Milan. *Literárky - můj osud : kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*. Brno : Atlantis, 1999. 405 s. ISBN 80-7108-182-5.
- JUNGMANN, Milan. Přispěly Literárky k svobodnějším poměrům?. In *Zlatá šedesátá : česká literatura a společnost v letech tání, kolotání a ... zklamání : materiály z konference pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR 16.-18. června 1999*. Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2000, s. 121-124. ISBN 80-85778-27-0.
- KALINOVÁ Lenka, et al. *K proměně sociální struktury v Československu v letech 1918-1968*. Praha : Ústav sociálně politických věd fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, 1993. 221 s.
- KALINOVÁ Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu : k sociálním dějinám v letech 1945-1969*. Praha : Academia, 2007. 363 s. ISBN 978-80-200-1536-5.
- KALIVODA, Robert. K vývojovým možnostem socialistické demokracie. *Literární noviny*. 2008, roč. 19, č. 26, s. 7. ISSN 1210-0021.
- KAMARÝT, Jan. Smysl diskusí o demokratickém socialismu v Československu. *Filozofický časopis*. 1990, roč. 38, č. 5, s. 637-646. ISSN 0015-1831.
- KAPLAN, Karel. *Československo v RVHP : 1949-1956*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 1995. 519 s. ISBN 80-85270-43-9.
- KAPLAN, Karel. *Československo : pomocný stud. text pro gymnázia. Část 2, Československo v letech 1948-1953 : zakladatelské období komunistického režimu*. Praha : SPN, 1991. 146 s. ISBN 80-04-25700-3.

- KAPLAN, Karel. *Československo : pomocný stud. text pro gymnázia. Část 3, Československo v letech 1953-1966 : společenská krize a kořeny reformy.* Praha : SPN, 1992. 146 s. ISBN 80-04-25745-3.
- KAPLAN, Karel. *Československo v letech 1967-1969. 4. část.* Praha : SPN, 1993. 81 s. ISBN 80-04-26142-6.
- KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968 : společnost a moc.* Brno : Barrister & Principal, 2008. 828 s. ISBN 978-80-87029-31-2.
- KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968. I. Československo a rozpory v sovětském bloku. II. Reforma trvale nemocné ekonomiky.* Brno : Doplněk, 2000. 323 s. ISBN 80-7239-061-9.
- KAPLAN, Karel. *Kořeny československé reformy 1968. III. Změny ve společnosti. IV. Struktura moci.* Brno : Doplněk, 2002. 425 s. ISBN 80-7239-135-6.
- KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa : doba tání 1953-1956.* Brno : Barrister & Principal, 2005. 768 s. ISBN 80-86598-98-5.
- KAPLAN, Karel. *Nekrvavá revoluce.* Praha : Mladá fronta, 1993. 447 s. ISBN 80-204-0145-8.
- KAPLAN, Karel. *Proměny české společnosti (1948-1960). Část první.* Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 313 s. ISBN 978-80-7285-079-2.
- KAPLAN, Karel. *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967.* Praha : Karolinum, 2002. 234 s. ISBN 80-246-0417-5.
- KAPLAN, Karel. *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953-1957 a 1968-1975 : studie.* Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 98 s. ISBN 80-85270-15-3.
- KAPLAN, Karel. *Všechno jste prohráli : co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967.* Praha : Ivo Železný, 1997. 178 s. ISBN 80-237-3549-7.
- KAPLAN, K. - PALEČEK, P. *Komunistický režim a politické procesy v Československu.* 2. vyd. Brno : Barrister & Principal, 2008. 253 s. ISBN 978-80-7364-049-1.
- KLIMENT, Alexandr. 1968 - neb na rebelii je nás málo. *Literární noviny.* 2008, roč. 19, č. 25, s. 7. ISSN 1210-0021.
- KOČIAN, Jiří. Politický systém v letech 1945-1948. In MALÍŘ, Jiří, et al. (eds.). *Politické strany : vývoj politických stran a hnutí v českých zemích v letech 1861-*

2004. 2. díl, Období 1938-2004. Brno : Doplněk 2005, s. 1125-1130. ISBN 80-7239-179-8.
- KOHOUT, Luboš. Spor o „Osmašedesátý“. *Tvorba*. 1990, č. 32, s. 18-19. ISSN 1336-2526.
- KOHOUT, Pavel. *Z deníku kontrarevolucionáře aneb Životy od tanku k tanku*. Praha : Mladá fronta, 1997. 337 s. ISBN 80-204-0672-7.
- KONČELÍK, Jakub. Dva tisíce slov : zrod a důsledky nečekaně vlivného provolání. *Soudobé dějiny*. 2008, roč. 15, č. 3-4, s. 485-544. ISSN 1210-7050.
- KONČELÍK, Jakub. Média pražského jara : zrod reforem a demokratizace novinářské práce. *Sborník Národního muzea v Praze*. Řada C, Literární historie. 2008, roč. 53, č. 1-4, s. 65-70. ISSN 0036-5351.
- KONČELÍK, Jakub. *Média a Pražské jaro : kontrola a řízení tisku v souvislostech československé krize konce 60. let*. Praha, 2008. 266 s. Disertační práce (Ph.D.). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut komunikačních studií a žurnalistiky.
- KONČELÍK, Jakub. Přelomová témata českého tisku jara 1968. In LONDÁKOVÁ, Elena, et al. (eds.). *Rok 1968 : novináři na Slovensku*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008. s. 109-130. ISBN 978-80-969782-9-8.
- KOPEČEK, Michal. Ve službách dějin, ve jménu národa : historie jako součást legitimizace komunistických režimů ve střední Evropě v letech 1948-1950. *Soudobé dějiny*. 2001, roč. 8, č. 1, s. 23-43. ISSN 1210-7050.
- KOPEČEK, Michal. Za čistotu marxisticko-leninského myšlení : k problematice tzv. revizionismu v české marxistické filozofii druhé poloviny 50. let. In *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Svazek 2. Sestavili Zdeněk Kárník a Michal Kopeček. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Praha : Dokořán, 2004, s. 172-212. ISBN 80-7285-058-X. ISBN 80-7363-032-X.
- KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce : zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha : Argo, 2009. 388 s. ISBN 978-80-257-0100-3.
- KOPEČEK, Michal. Spory o českou otázku v letech 1967-1969. *Literární noviny*. 2008, roč. 19, č. 28, s. 7. ISSN 1210-0021.
- KOSATÍK, Pavel. *"Ústně více" : šestatřicátníci : román faktu*. Brno : Host, 2006. 317 s. ISBN 80-7294-192-5.

- KURAL, Václav, et al. *Československo roku 1968*. 1. díl, Obrodný proces. Praha : Parta, 1993. 206 s. ISBN 80-901337-7-0.
- KUSIN, Vladimír V. *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*. London : Macmillan, 1972. 224 s. ISBN 0-333-13361-7.
- KUSIN, Vladimír V. *The Intellectual Origins of the Prague Spring : the Development of Reformist Ideas in the Czechoslovakia 1956-1967*. London : Cambridge University Press, 1971. 153 s. ISBN 0-521-52652-3.
- LEDERER, Jiří. *Touhy a iluze*. Díl 1, Vzpomínání do srpna 1968. Toronto : Sixty-Eight Publishers, 1984. 269 s. ISBN 0-88781-135-3.
- LEDERER, Jiří. *Touhy a iluze*. Díl 2. Toronto : Sixty-Eight Publishers, 1988. 250 s. ISBN 0-88781-181-7.
- LIEHM, Antonín J. *Generace*. Köln : Index, 1988. 460 s.
- LIEHM, Antonín J. *Generace*. Praha : Československý spisovatel, 1990. 466 s. ISBN 80-202-0254-4.
- LIEHM, Antonín J. Jak se v Československu zachraňoval komunismus. *Mezinárodní politika*. 1998, roč. 22, č. 77, s. 4-6. ISSN 0543-7962.
- MACHONIN, Pavel. Sociální kořeny a zázemí Pražského jara. *Literární noviny*. 2008, roč. 19, č. 30, s. 7. ISSN 1210-0021.
- MACHONIN, Pavel. *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968*. Praha : Karolinum, 1992. 116 s. ISBN 80-7066-549-1.
- MANDLER, Emanuel. Poločas Pražského jara. *Soudobé dějiny*. 1993/1994, roč. 1, č. 4/5, s. 603-622. ISSN 1210-7050
- MĚCHÝŘ, Jan. Na okraj legendy 1968. *Soudobé dějiny*. 1993/1994, roč. 1, č. 1, s. 11-23. ISSN 1210-7050.
- MENCL, Vojtěch. Pražské jaro - s dějinným odstupem. *Listy*. 1990, roč. 20, č. 5, s. 9-15. ISSN 1210-1222.
- MLYNÁŘ, Zdeněk. *Krize v sovětských systémech od Stalina ke Gorbačovovi : Příspěvek k teoretické analýze*. Praha : Prospektrum, 1991, 150 s. ISBN 80-85431-17-3.
- MLYNÁŘ, Zdeněk. *Mráz přichází z Kremle*. Praha : Mladá fronta, 1990. 283 s. ISBN 80-204-0196-2.
- MLYNÁŘ, Zdeněk. *Československý pokus o reformu 1968 : analýza jeho teorie a praxe*. Köln : Index; Roma : Listy, 1975. 274 s.

- OTÁHAL Milan. O nepolitické politice. *Sociologický časopis*. 1998, roč. 34, č. 4, s. 467-476. ISSN 0038-0288.
- OTÁHAL, Milan. *Studenti a komunistická moc v českých zemích : 1968-1989*. Brno : Dokořán, 2003. 230 s. ISBN 80-86569-52-7.
- PAUER, Jan. *Praha 1968 : vpád Varšavské smlouvy : pozadí, plánování, provedení*. Praha : Argo, 2004. 358 s. ISBN 80-7203-557-6.
- PAŽOUT, Jaroslav. Reakce československých studentů v době Pražského jara na protestní hnutí na Západě. In *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Svazek 2. Sestavili Zdeněk Kárník a Michal Kopeček. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Praha : Dokořán, 2005, s. 213-227. ISBN 80-7285-058-X. ISBN 80-7363-032-X.
- PELIKÁN, Jiří. V co jsme věřili. *Listy*. 1996, roč. 26, č. 2, s. 3-6. ISSN 1210-1222.
- PERNES, Jiří. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2008. 199 s. ISBN 978-80-7325-154-3.
- PITHART, Petr. *Dějiny a politika : eseje a úvahy z let 1977-1989*. Praha : Prostor, 1990. 369 s. ISBN 80-85190-05-2.
- PITHART, Petr. *Osmadesátý*. 3. vyd. Praha : Rozmluvy, 1990. 314 s. ISBN 0-946352-43-7.
- PREČAN, Vilém. Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In PECKA, J. – PREČAN, V. (eds.). *Proměny Pražského jara 1968-1969 : sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno : Doplněk; Praha : Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd, 1993, s. 13-36. ISBN 80-85270-10-2. ISBN 80-85765-02-0.
- PREČAN, Vilém. Nedoceněné hodnoty Pražského jara. *Nová přítomnost*. 1998, roč. 3, č. 7, s. 8-10. ISSN 1211-3883.
- PROCHÁZKA, Jaromír. Zápas o demokracii za československého jara. *Literární noviny*. 2008, roč. 19, č. 11, s. 7. ISSN 1210-0021.
- PRŮCHA, Václav, et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992*. Svazek 2, Období 1945–1992. Brno : Doplněk, 2009. 1002 s. ISBN 978-80-7239-228-5.
- RATAJ, Jan. *KSČ a Československo I. (1945-1960)*. Praha : Oeconomica, 2003. 199 s. ISBN 80-245-0642-4.

- REIMAN, Michal. *Rusko jako téma doma a v exilu : vzpomínky na léta 1968-1989*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008. ISBN 978-80-7285-104-1.
- RUPNIK, Jacques. Intelektuálové a moc v Československu. *Soudobé dějiny*. 1993/1994, roč. 1, č. 4/5, s. 540-550. ISSN 1210-7050.
- RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století*. 2. díl, Česko-slovenské vztahy 1945-1992. Bratislava : Academic Press; Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1998. 554 s. ISBN 80-86142-06-X.
- ŘÍCHOVÁ, Blanka. *Přehled moderních politologických teorií*. Praha : Portál, 2000. 304 s. ISBN 80-7178-461-3.
- SCHUMPETER, Joseph A. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2004. 470 s. ISBN 80-7325-044-6.
- SKILLING, H. Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton : Princeton University Press, 1976. 924 s. ISBN 0-691-10040-3.
- SLÁDEČEK, Josef. *Osmašedesátý*. Köln : Index, 1980. 314 s.
- Slovník českých literárních časopisů, periodických literárních sborníků a almanachů 1945-2000*. Redigoval Blahoslav Dokoupil. Brno : Host; Olomouc : Votobia, 2002. 334 s. ISBN 80-7294-041-4. ISBN 80-7198-521-X.
- SVITÁK, Ivan. *Kulatý čtverec : dialektika demokratizace: úvahy a statě, články z let 1968-1969*. Praha : Naše vojsko, 1990. 299 s. ISBN 80-206-0004-3.
- SVITÁK, Ivan. *The Czechoslovak Experiment 1968-1969*. New York : Columbia University Press, 1971. 243 s. ISBN 0-231-03462-8.
- Systémové změny : sborník*. Köln : Index, 1972. 272 s.
- ŠÁMAL, Petr. „Česká otázka“ ve světle stalinismu : Karel Kosík a koncept levicového radikalismu. *Soudobé dějiny*. 2005, roč. 12, č. 1, s. 45-61. ISSN 1210-7050.
- ŠIK, Ota. *Jarní probuzení : iluze a skutečnost*. 2. vyd. Praha : Mladá fronta, 1990. 315 s. ISBN 80-204-0208-X.
- ŠULC, Zdislav. Vznik a potlačení ekonomické reformy v Československu 1965-1969. In KOHNOVÁ, Jana (ed.). *Padesátá a šedesátá léta v československých i světových dějinách : XV. letní škola historie*. Praha : Porta linguarum, 2003, s. 76-90. ISBN 80-86554-00-7.
- ŠULC, Zdislav. *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*. Brno : Doplněk, 1998. 117 s. ISBN 80-7239-005-8.

- TIGRID, Pavel. *Kapesní průvodce inteligentní ženy po vlastním osudu*. 4. vyd. Praha : Odeon, 1992. 316 s. ISBN 80-207-0355-1.
- TŮMA, Oldřich. Nejhorší možná varianta : srpen 1968. *Soudobé dějiny*. 2008, roč. 15, č. 2. s. 318-340. ISSN 1210-7050.
- VANČURA, Jiří. K legendě 1968. *Soudobé dějiny*. 1993/1994, roč. 1, č. 2/3, s. 11-23. ISSN 1210-7050.
- VANČURA, Jiří. *Naděje a zklamání : Pražské jaro 1968*. 2. vyd. Praha : Mladá fronta, 1990. 156 s. ISBN 80-204-0179-2.
- Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích*. Svazek 7, Ř-Š. Praha : Diderot, 1999. 428 s. ISBN 80-902555-9-0.